

Iloqo ru hu sa' Q'eqchi'

Ejemplar de archivo

Arturo Haroldo Ch'ub' Ik'al
Ana Rutilia Ik'al Ch'ok
Juan de Jesús Tzok Ch'ok

Instituto de Lingüística
Universidad Rafael Landívar
Guatemala, 1997.

Iloqo ru hu sa' Q'eqchi'

Ariuro Haroldo Ch'ub' Ik'al
Ana Rutilia Ik'al Ch'ok
Juan de Jesús Tzok Ch'ok

Instituto de Lingüística
Universidad Rafael Landívar
Guatemala, 1997.

La elaboración e impresión de este texto fue posible gracias al apoyo económico del Gobierno del Reino de los Países Bajos.

Li xk'uub'ankil ut li xpuktesinkil li hu a'in xruhan b'anyox chaq li tenq'aal naxk'e li Awab'ejjal re li Juntaq'ahil chi Tenamiteb'.

Colección: Textos Académicos No. 14
Serie: Q'eqchi' No. 12
Área: Literatura No. 2
Directora de Colección: Guillermina Herrera Peña
Autores: Arturo Haroldo Ch'ub' Ik'al
Ana Rutilia Ik'al Ch'ok
Juan de Jesús Izok Ch'ok
Editora: Anabella Giracca de Castellanos
Asistente de edición: Ana María Palma
Diagramador: Rolando Chacach Catú

© Universidad Rafael Landívar, 1997.

Xtusulat: Xhuhil li tzolok, rajil 14
Xch'uutal: Q'eqchi', rajil 12
Xraq'il: K'ila paay chi hu, rajil 2
Aj jolomil xtusulat: Guillermina Herrera Peña
Xe'k'uub'an re: Arturo Haroldo Ch'ub' Ik'al
Ana Rutilia Ik'al Ch'ok
Juan de Jesús Izok Ch'ok
Aj puktesinel: Anabella Giracca de Castellanos
Tenq'anel aj puktesinel: Ana María Palma
Aj raqaxinel xsa': Rolando Chacach Catú

© Xnimil ru Tzoleb'aal Rafael Landívar, 1997.

Xtusulal xsa'

Xxaqab'ankil	—	5
Li kiib' chi kok' imul	≡	7
Laj yo	≡	12
Seraq' chi rix li kalwaar re Kob'an	≡	17
Li ratal laj jikaak	:	21
Li xyo'lajik li ixim ut li mayejak.....	—	25
Li k'ab'd'ej	≡	31
Chiqatzolaq roksinkileb' li tz'uq sa' li tz'iib'ak	≡	35
Li tento xb'aanunkil re xtzolb'ai chi us li tz'iib'ak.....	∴	43
Naq toj yooq chi wank xwankilal ut li xb'aanuhem li xch'uutal aj puub' re espaany.....	≡	50
Chi qatzolaq li ajlank sa' li qaatinob'aal	≡	55

Li aatinob'aal sa' li qatenamit	⋮	61
K'a' ru li xk'ulub' li poyanam	⋮	66
Li ilok kok'al	≡	75
Li tuqtuukil usilal ut eb' li aatinob'aal	⋮	81
Li loq'laj ch'och'	≡	89

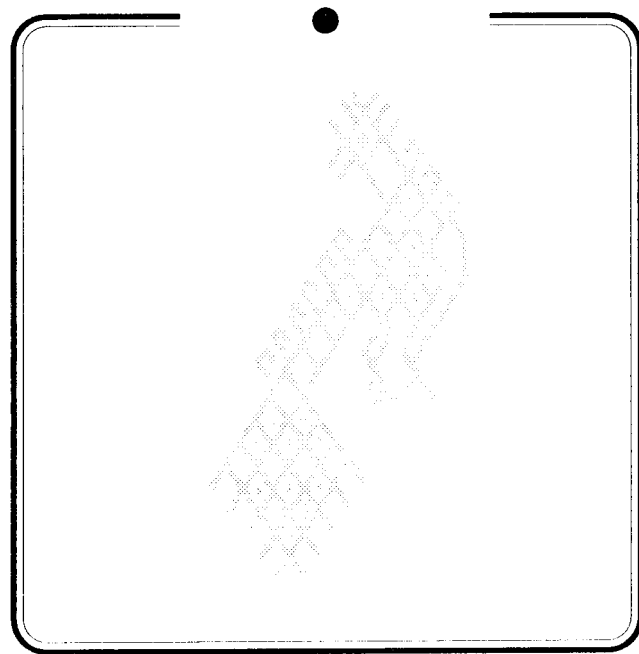
XXAQAB'ANKIL

Li ch'ina tasal hu a'in xk'uub'aman cho'q re chi xjunileb' laj tzolonel ut eb' li tzolom li yookeb' chi xk'eeb'al xch'ool chi xtzolb'al ut xna'leb'ankil rix li aatinob'aal q'eqchi'.

Na'ajman chi rix li ch'ina tasal hu a'in li xk'eeb'al reetal chan ru xtz'iib'ankil li junjung chi aatin b'ar wi' na'uxk li sachk, malaj naq na'b'alo' xtz'iib'ankil jo' aj wi' chi k'anjelaq re xch'olob'ankil li jalok ru aatin malaj chan ru xb'aanunkil rik'ineb' li yoob'anb'il aatin.

Chak'ulaq cho'q aawe laa'at li tat-iloq re li hu a'in xb'aan naq xk'uub'aman ru re naq taaseb'a aawib' chi xtzolb'al chi chaab'il ut chi tz'aqal re ru li aatinob'aal q'eqchi' ut chaawoksihaq chi us sa' xraqalil laatzolb'al.

Eb' laj tz'iib'.

Li kiib' chi kok' imul

LI KIIB' CHI KOK' IMUL

Sa' jun li ch'ina k'iche' wan chi re li tenamit Nimla Joom xk'ab'a'. ke'wan klib' li kok' imul jwal nake'wulak chi ru li b'atz'unk sa' li na'ajej a'in.

Sa' jun kutan, naq li Əaawə' Saq'e jwal tiqwo'q ru chi us, ke'koheb' chi b'reek sa' li ch'ina k'iche' a'in. Maak'a' sa' xch'ooleb' naq naq'ajb'ak naq ki'e'l chaq jun li q'eqi tz'i' sa' li chamai pim. Maak'ajo' naq ke'xuwak ut sa' xulxu, sa' nupu naq ke'xkol rib' li kiib' chi kok' imul. Eb' li kok' imul ke'xk'e reetal naq li q'eqi tz'i' junelik nawal'ak chi ch'i'inkileb', ke'xka'uxla ut ke'xye chi kama'in: Anaqwan xqak'e reetal naq ink'a' sa' wanko sa' li na'ajej a'in, re naq maak'a' raaxiik' t'qak'ut jwal us naq taasik' junaq chik li qana'aj b'ar wi sa' toonilanaq ut sa' too'aanilaq. Ki'aatinak li jae chik ut kixye: Yaai aj wi', ra yooko rib'al aban li k'iche' jun chik, jwal najt rik'in li tenamit wan ut jo'q'e toowulaq, maare wi chik, jwal najt rik'in li tenamit wan ut jo'q'e' toowulaq, maare wi chik, naq yooqo chi xik tooxe'xram sa' li b'e, eb' li tz'i' malaq eb' iaj yo. Kinume' li kutan ut eb' li kok' imul ink'a' nake'xnaw k'a'ru te'xb'aanu.

Naq kisaqeew li jun chik kutan, ke'aatinak wi' chik ut ki'aatinak li imul jwal taq saaj ut kixye chi kama'in: Ma ink'a' nani naqayat qaq'e chi risinkil li tz'i' sa' li qana'aj; ma maak'a' ta b'i' li qajolom re xk'a'uxlankil junaq na'heb' chon ru xp'aanunkil; wi

yal yooqo chi xiwak maajaruq qu, jo'kan naq tento
tqasik' junaq chaab'il k'a'uxl re naq tooruhanaq chi
risinkil li xik' na'ilok qe. Kichaq'ok li jun chik ut
kixye: yaal aj wi', tento naq tqayal qaq'e chi
xkolb'al li k'a'ru qe, ab'an k'a' ru tqab'aanu.
Ki'aatinak wi' chik li jun ut kixye: Laa'in yookin
xk'a'uxlankil jun li na'leb' re risinkil li tz'i' ut li na'leb'
a'an a'in:

Tqayiib' junaq chik reliq li qochoch tojo' naq
tqab'ek chi ru li tzuul jun chik jun li jul tox'elq
junpak'al chik. Chi jo'ka'in tqak'utb'es qib' chi ru li
kaahib' chi okeb'aal ut chi jo'kan tqatawasi li tz'i'
re naq ink'a' chik tk'ulunaq sa' li qana'aj.

A'an jun li na'leb' jwal chaab'il, chan li jun naq
kichaq'ok. Ke'xtikib' li k'anjelak toj reetal naq
kiyaalo' li xjuleb'.

Chi ru jun chik kutan kiwulak wi' chik li tz'i' ut eb'
li kok' imul ke'ril naq yo chi chalk li q'eqi tz'i'
ke'xk'ut rib' chi ru; ak tk'e reetal li tz'i' ut ak tchalq
chi rixeb' chi xchapb'al, ab'an li kok' imul ke'xk'e
raanil ut ak te'xjek' rib' jun xko'o sa' li ochoch pek
ut li jun chik xko'o sa' li jul ke'xyiib'. Li tz'i' kixtaaqe
jun ut kisach chi ru sa' xyanq li pek, naq kixk'e
reetal ak wan chik chi junpak'al ak txik wi' chik chi
rix ut ak tmuq wi' chik rib' li ch'ina imul, li tz'i' ki'ilok
junpak'al ut ak tk'e reetal naq aran wan li jun chik
ak tchap raanil sa' xb'een; li ch'ina imul ak tkuj
rib' sa' li jul ut kox'elq jun pak'al chik ut aran kixk'ut

wi chik rib' chi ru li tz'i' ut jo'kan yookeb' re li tz'i'
chi wulaj wulaj yal jun kitawa chi raanilasinkileb' ut
ink'a' chik kiwulak sa' li na'ajej a'an.

Li kok' imul ke'xk'e reetal naq ink'a' chik kiwulak li
q'eqi tz'i', ke'saho sa' xch'ooleb' ut aran ke'kana
chalen, saasa chik nake'b'atz'un ut sa chik
nake'elje' chi xsik'b'al li xtzakahemq.

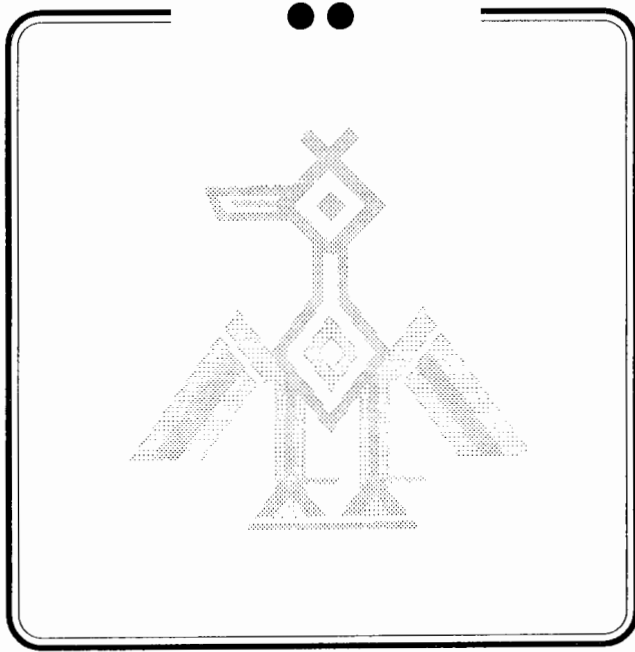
K'ANJEL

Li k'anjel taab'aanu chi rix li ch'ina seraq' a'in
a'aneb' a'in:

- Ch'olob' chan ru naq k'ub'k'u li aatineb' a'in:

nake'wulak
naq'ujb'ak
tqasik'
tooxe'xram
raanilasinkileb'

- Chaatz'iib'a oob' li aatin nak'ab'a'in, oob' li
aatin nayehok chan ru ut oob' li xch'ool aatin
chi ru li hu a'in.
- Chaach'olob' chi tz'iib'anb'il, ma us
xe'xb'aanu li kok' imul malaj ink'a'; k'a' ru
nakaak'a'uxla laa'at.

Laj yo

LAJ YO

Chi re jun li nima' "Q'antawal", sa' xwent li tenamit K'iche'. Kiwan jun winq aj Kolax xk'ab'a, ink'a' nawulak chi ru k'irisink ketomaq, ab'an junes tib' naraj xtzekankil. A'b'an li rixaqil a'an jun ixq jwal aj k'anjel.

Ab'an jun kutan kixk'a'uxla laj Kolax li B'aqxul, li Halaw, li Sis, li Ow, ut li Aaqam. Ut ki'ok chi elk li xya'al re sa' xk'a'uxlankil xk'uxb'aleb' li ralal tzuultaqa'a. Ut kixye. Ha ninnaw k'a' ru tinb'aanu, tink'ameb' li xyiib', aj sal aj tz'i' linyuwa', re naq tintaweeb' li xul te'intaqla chi xwob'al.

Ut ki'eq'la'o' li kutan Romink, kiyiib'ak li xtzakahemaq xb'aan li rixaqil, kixb'ak'eb' kitz'i' ut ko'o chi yo'ob'k, ab'an naq owulak se pim, oxk'ixeb' li xtz'i' ab'an chi rix nak'ekookot, toj reetal naq kichal xjosq'il, ut kixteni'eb' chi che' li xtz'i'. Ki'ewu'o' kisutq'i chaq sa' rochoch chi xiikil li xjosq'il toj reetal o po' chi ru li rixaqil.

Ab'an o'ik'e' li ratz'um repom li loq'laj kutan kiko'o wi chik chi yo'ob'k, ut naq ki'ewuhen jwal naq oxkamsi'eb' chaq li aaqam, ut eb' li b'aqxul, sa' xk'iche'il laj Q'antawal ha', toj reetal naq nat'anatje' aj chik rub'el li riiq sa' xk'ab'a naq jwal wi chik li aaqam ut li b'aqxul kixkamsi'eb'. Ut kik'aay reetal naq wulaj, wulaj aj chik chi yo'ob'k.

Ab'an li tzuultaq'a otitz' chi rilb'al, toj reetal naq ke'tz'ape' li xtz'i' sa' li tzuul, kilub' chi xjapb'al re ut kixaqli, tojo' naq kiril jun ch'ina al t'ust'u ut kiye' re. Qawa'chin, xye chaq we linyuwa' naq taraj aawatinankil jun k'amokaq, xb'aan naq jwal xtitz' chawilb'al chi xrahob'tesinkileb' li xkok'al, ut jo'kan naq matk'a'uxlak, eb' laatz'i' wankeb' sa' ochoch mutz' laawu ut taawil b'ar wankeb'.

Ink'a' kirek'a naq kixmutz' li ru, naq kiril akwan chik sa' ochoch pek, ut ki'elchaq li ch'ina tiixil winq sa' li rab' saqpu'k'in aj chik li rismal, ut kixtaqla jun xtaql chi xk'amb'al jun li tem, a'ut li taqal kixjuki chi xye jun li b'aqxul, ut nawulujunb'ak naq kinaq chi ru ch'och' ut kihilan laj Kolax sa' xb'een Tojo' naq ki'ok chi rab'inkil neke'tz'uyuynak, nake'inlok, neke'siqan, ut akaneb'. Ut o' ye' re xb'aan li cheekel winq a'b'i li rahilal nakab'anu'eb' re linkok'al. tojo' naq o' k'ute' chi ru wan yokb'ileb', wan hopb'il xsa'heb', wan toqol ruq'eb', ut wan puk'ul se' ru'eb' ut toj taak'irtasi'eb' tattruuq chi q'aj chi ux re. A'a ut kilub' tana li b'aqxul rub'el laj Kolax, kixk'e ranil toj reetal naq kib'olk'osik sa' poqs, Kichape' chi xye xb'aan li cheek'el winq ut kikute' chi rix li ochoch pek, ut naroloqonb'ak naq koxnaq sa' xyanqeb' li chanqal pim.

Toj reetal naq oxb'aneb' li xul tojo' naq kiye'e re laj Kolax, ak taanaw naq li walq', tento naq tz'aamak aj wi' naraj, ut jo'kan naq ink'a' chik nawaj rilb'al aawu chi xrahob'tesinkileb' linkok'al. Ut

kixisi li xk'aamal li xsa', tojo' naq kijile' lajeeb' sa' xxala rit laj Kolax, ut jo' aj wi' ox'ox ke'tzaqon eb' li tz'i'. Ut kiye' re naq ti xye resil sa' li k'aleb'aal naq maajunwa naru yal reelq'ankil, li xxulel li k'iche'. Ut ke'k'e' chiqb'il kik' rochb'en, saqi motzo' chi xtzeke'eb', ut jun ninqal joom li ya'al ru eb' li xul chi ruk'. Ut laj Kolax kixb'aanu li kiye' re, ak oxib'aq kutan chik xk'ulunik sa' rochoch naq ke'kam li xtz'i', ut sa' li x'ewu'il aj wi' li kutan a'an naq laj Kolax kikam.

Naraj xyeeb'al naq li xul, juntaq'eet aj wi xloq'al rochb'een li poyanam, us ta kok' malaq ninq, ab'an, xyo'tesihom aj wi' li nimajwal ajaw.

K'ANJEL

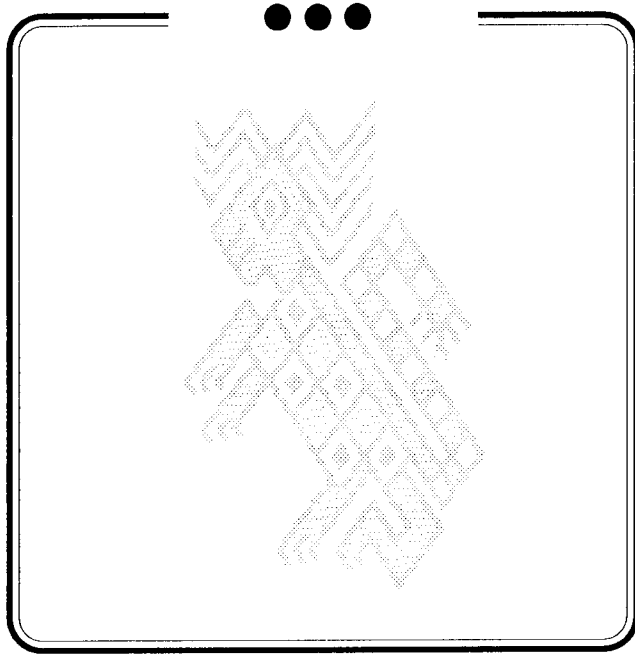
• Kiib' li k'ab'a'ej jwal nake'oken.

•• Kiib'aq li chaab'il na'leb'.

••• Kiib'aq li yib'ruhil na'leb'.

•••• K'a' ru li esil naxkanab' cho'q qe.

— Kiib' li chaab'il na'leb' xaatzol.

**Seraq' chi rix li kalwaar re
Kob'an**

SERAQ' CHI RIX LI KALWAAR RE KOB'AN

Li loq'laj tzuultaq'a a'in, a'an re li mayejak. Arin nakole'mayejaq chi xjunileb' li tenamit re li teep a'in.

Li na'ajej a'in xe'k'anjelak re li qaxe'toon re xwaklesinkil li xmusiq'eb', re xyoxinkil li qayu'am ut li qawa quk'a'.

Ak qab'ihom resil naq nab'al sut kixk'ut rib' li Qawa' chi ruheb' li tenamit, ut ke'xk'a'uxla naq tento raj xyiib'ankil junaq rochochil. Wan tana o'k'aal chi hab' anaqwan, jun li winq, Qawa' Chiko Poop xk'ab'a' kixk'a'uxla roxloq'inkil li na'ajej ut yal jun naq kixyiib' xna'aj li Qaawa'.

Li qawa' Chiko Poop rajlal namayejak chi ru li loq'laj tzuultaq'a. Yal jun naq kixpatz' ka'ch'inaq li xtumin ut kik'ehe' re.

Nake'xseraq'i naq wuqub' chi kok'kej nakolkanab'anq re li xtumin chi ru li q'oqyiin, wan len wuqub' chi che' lapb'il chi re li ochoch ut li nataqlaak chaq xb'aan li Qaawa' tzuultaq'a nakolxb'ak' li junjung chi kej chi ru li che'. Qawa' Chiko Poop naxkanab' wuqub' chakach li ixim chi ru li q'oqyiin re te'wa'aq li kok' kej. Nake'wa'ak ut aj wi'; maajun chik ru li ixim naq nasaqewk.

Jo'ka'in yo rajlal, yal jun naq kixk'a'uxla xyiib'ankil li rochoch li Qawa' Kalwaar. Waqlaju xwaqk'al li

eeb' kixk'e toj chalen kiwulak toj taqeq'. Jo'ka'an
aj wi' naq kixylib' xna'aj li Qawa' sa' junjunq hil.

Arin taqak'e retal naq li loq'laj tzuultaq'a kixk'e li
teenq' re xwaklesinkil xk'a'a'uxl li Qawa' Chiko Poop.

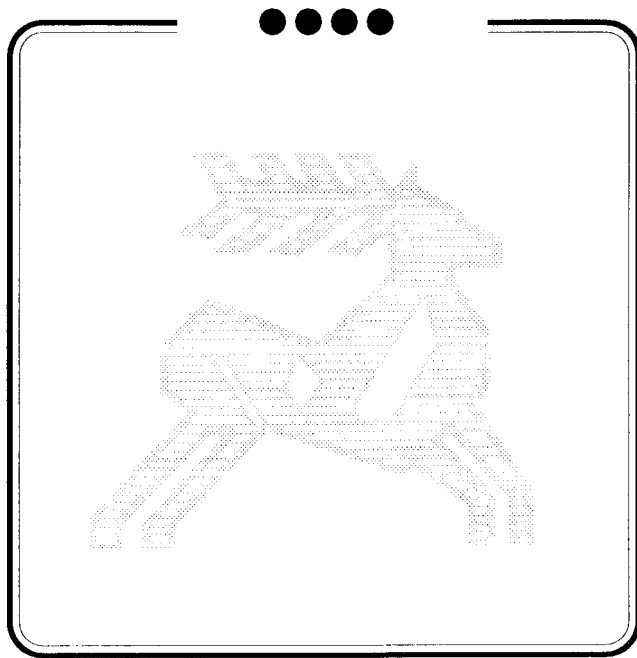
Naq kikam li winq a'in, nake'xye resil naq kisach li
k'aru kik'ehe' re xb'aan li Qawa' tzuultaq'a, ut naq
kiko kiraqe' li xmaatan.

Maani chik kipatz'ok re li tumin a'in, ut ink'a' chik
ke'k'ulun li kok' kej.

K'ANJEL

- Tz'il rix xkomon xk'ab'a'eb' li na'ajej b'ar wi' nake'mayejak aj Q'eqchi' ut tz'iib'a xk'ab'a'eb' sa li na'ajej nakanab'aman cho'q re.
- Sik' sa' li hu k'ehok ib' sa' aatin chi rix Xloq'al Rilb'al xk'ulub' aj Ralch'och' li xraq'il na'atinak chi rix li "Oxloq'ink" taatz'iib'a sa' laahu sa' Q'eqchi' ut sa' kaxlan aatin ut chi rix a'an wotz' rik'ineb' laakomon li nakak'a'uxla chi rix.

Li ralal laj jikaak

LI RALAL LAJ JIKA AK

Junxil nake'xye naq li Jikaak ha'an jun li k'iche' winq ut maad'ani naru chi ok rik'in. Sa' jun len li kutan kixk'am jun li t'uj ixq aj Tukuru' chi rix sa' li k'iche'; moqon ke'wan jun li xkach'in, hab'an jwal sa' junpaat len kiniman.

Sa' jun len li kutan naq laj Jikaak kiko chi yohob'k, li ixq ki'eelelik chaq rechb'een li xkach'in ut kiwulak wi chik rik'in li xyuwa'. Hab'an li cheekel winq kiril naq jwal xul li ri ut ink'a' naxpaab' li q'usek', kixk'a'uxla xtaqlankil sa' li k'iche' re naq aran tsachq chaq.

Jo'kan naq li qawa'chin kixye re li ch'ina'al:

—Wan jun linwakax xsach ut nawaj raj naq tatchik chi xsik'b'al ut wi nakataw chaq ut taak'am chaq —chan len re. Ut li ch'ina'al naq kichaq'ok kixye:

—Maji'aaq na'ok li q'ojyin naq ak wanqin arin rik'in li wakax —chan len naq ki'el sa' li ochoch. Toj maji' len na'ok li q'ojyin naq kik'ulun rechb'een chaq jun li nimla hix. —We' laawakax xinaataqla chi xsik'b'al —chan len.

Sa' jun chik li kutan kiye' re xb'aan li qawa'chin:

—Wan jun li winq li nake'xxiwa chi xjunileb', aj Tza xk'ab'a', laa'in nawaj raj xnawb'al ru, —chan

b'aanu usilal ayu chi xsik'al ut wi' nakataw taak'am
chaq —chan len re. —Us, maak'a' naxye, maji'ag
na'el chaq li qana' Po naq ak wanq arin hoon
—chan len naq kichaq'ok.

Naq ke'rab'i, kiwulak len li al ut kixye:

—Xink'ulun, we' laj Tza —chan len; ut kixb'ak' len
laj tza sa' xxuk li kab'l. Maak'ajo' naq kixiwak li
qawa'chin ut ki'ok len chi tijok sa' li rochoch. Naq
kisaqew maa'ani len chik wan chi rix li ochoch,
chalen maajun wa chik ke'rab'i resil li al ralal li
Jikaak.

K'ANJEL

- Tz'iib'a ma xwulak chawu li ch'ina seeraq' ut k'a'ut.
- K'a'ut naq ke'yo'la chaq li k'ila seeraq' naq nakak'a'uxla laa'at.
- Ma wan xkomon li seeraq' nakanaw, wi' jokan, tz'iib'a sa' jun perelaq li hu.
- Ma wan rusil li seeraq' nake'xye chaq qe li qaxe' qatoon naq nakak'a'uxla k'a'ut.
- Ch'uutub' naab'alaq li seeraq' aawab'ihom resil ut jek'i reetalil reheb' laawe ch aj tzolonel.

**Li xyo'lajik li ixim ut li
mayejak**

LI XYO'LAJIK LI IXIM UT LI MAYEJAK

Najter, k'ila chi hab' wank chaq jun qawa'chin aj Paawl xk'ab'a' sa' xtoon li tzuul Santa Kruz xk'ab'a'. Sa' jun qoqyin xwank jun xmatk', b'ar wi' jun li tz'ik jwal jalan, x'aatinank re chi rix li ixim.

Kichal li xk'a'uxl ut xraj xnawb'al chan ru a iyaj a'an, jo'kan naq xtaqla chi xjunileb' li xul a'an, a' yaal chankatqeb' ru, ninqi xu! ut kok' xul re naq te'xsik' chaq.

Xe'xb'eeni chi xjunil li kok' b'e sa' li loq'laj k'iche' ke'xpatz' reheb' li che', reheb' li choql, ut li iq'. Jo'ka'an aj wi' xe'xpatz' re li hab' ut li roq ha', ab'anani maa'ani nanaw re b'ar wank li iyaj ixim.

Sa' jun kutank chik, junkab'aleb' li teken xe'ok sa' jun xjachal saqoonak ut aran wank li iyaj ixim li jwal yookeb' xsik'b'al. Chi jo'kan b'i' eb' li teken sa' junpaat xkoheb' xyeeb'al re qawa' Paawl, ut a'an kixtaqlaheb' naab'al li winq jwal kaweb' rib' re naq te'xjor li saqoonak ut re naq te'xk'am chaq re li iyaj, ab'anani eb' li qawa'chin xe'xyat aj wi' xq'e xjorb'al, ab'an ink'a' xe'ruhan.

Anajwank qawa' Paawl xtaqla chik li pich' ut a'in xkokla xtopb'al ut xtopb'al toj reetai naq xtaq jun jachal xq'unai li saqoonak.

Sa' hoonal aj wi' a'an xwan aj wi' k'iru kimoq, kama'an chik junaq li tzuul naq xmoq, ut li ixim

xpisk'ok. Wan xe'k'at ut wan ink'a'. Jo'ka'an ut naq jalanq jalanq xb'onol li ixim.

Jun ch'uuteb' li qawa'chin wankeb' chaq aran xe'xxok li saqi ixim, ut xe'xkanab' li q'eqi ixim. Naq xhulak qawa' Paawl ink'a' xe'raj xwotzb'al rik'in li saqi ixim ut ka'aj wi' li q'eqi ixim xe'xk'e re.

Xe'ok chi awk ut ak jarub'aq po chik xe'xk'e reetal naq li xk'alem qawa' Paawl jwal naab'al li roq ut naraxink ru ut nujenaqeb' chi hal ut li saqi ixim maji' na'ok chaq chi elk ut maajun nak'i, li xch'och'el kama'an aj wi' naq xe'raw chaq.

Li poyanam xe'awk re li ixim nake'xpatz'i rib': k'a'ut naq maak'a' li qawimj ut qawa' Paawl chaab'il naq x'uuchink ru ut laa'o yooko xnumsinkil tz'okaak. Ut xe'xk'a'uxla xtaqlankil jun li ch'ina xul, paqmaal xk'ab'a' re naq tril raj chaq chi us li k'a'ru naxb'aanu qawa' Paawl naq xik re chi awk.

Li paqmaal xtaq'e sa' ru'uj jun che' ut aran naru rilb'al li k'a' ru yook chi uxk. Xnumsi naab'al hoonal chi ilok toj reetal naq li qawa' saq'e ak xmuqunk ut li qana' po ak xk'ulunk, kiril naq qawa' Paawl, li xjunkab'al ut naab'aleb' chik li qawa'chin xe'xch'utub' rib' ut xe'ok xk'atb'al li xkanteel ut li xpom.

Xe'tijok chi ru chi xjunil li q'oqyin ut nake'xpatz' chi ru li choxach'och' ut re li tzuultaq'a re naq tk'e ta raj li rusilal sa' xb'een li loq'laj iyaj.

Jo'ka'an aj wi' xe'xpatz' xkuyb'al xmaak chi ru li loq'laj tzuul, xb'aan li rahilal xe'xb'aanu re li kok' che' naq xe'xk'ale chaq xna'aj li xk'al.

Naq xq'elaho li paqmaal xril chan ru naq xe'xket li kaxlan, li tiqwal wa ut xe'ruk' li kakaw. Ut xko'o sa' aanil chi xseeraq'inkil chi xjunil k'a' ru xril reheb' ut xpatz'ok:

—Jo' nimal tineetoj, ak xinb'aanu chaq leetaql. Xinkuy tz'okaak ut linwara re rilb'al li k'a' ru yook chi uxk chi kutan ut chi q'eq.

Eb' li qawa'chin xe'xye re:

—Anajwank toj maak'a' tqak'e aawe, toj tento taawoyb'eni naq t-elq ru li qawimj. Eb' a'an xe'raw li saqi ixim ut xe'xb'aanu chi xjunil li k'a'ru xe'yehe' re xb'aan li paqmaal.

Naq ak xnume naab'al po xe'ril naq li ru rawimjeb' q'axali chaab'il kixk'e, ab'anan li paqmaal maajunwa xe'xqa'ajkamo ru ut ink'a' xe'xb'oq chi wa'ak. A'an ra sa' xch'ool ut xko'o xseeraq'inkil li xrahilal xch'ool. Xe'xch'utub' rib' li tz'i', li ch'o, li b'a, li halaw, li sank ut naab'aleb' chik kok' xul ut naab'al hoonal xe'seeraq'ik, toj reetal naq xe'xk'a'uxla xrajsinkil ruheb' li ink'a' xe'xnaw xb'anyoxinkil chi ru li paqmaal chi xjunil li k'a'ru xseeraq'i reheb'. Xkoheb' chi ch'utch'u ut xe'xwa' chi xjunil li ixim li ak awb'il ut li ak q'olb'il.

Eweraq chik, eb' li qawa'chin xe'xk'e reetal li ink'a'
us xe'xb'aunu ut xe'xye:

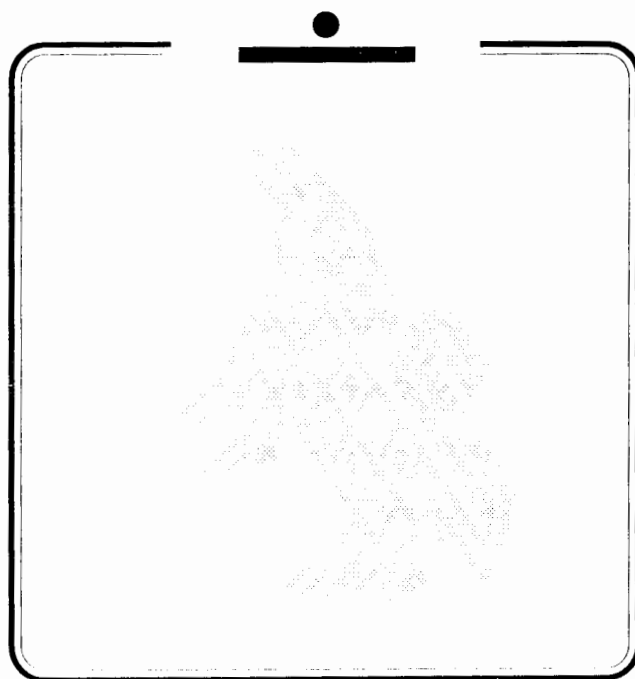
—Maajunwa chik xik' too'iloq, chaakuy qamaak aj
Ajaw, xb'aan naq ink'a' xqak'eheb' sa' ajl li kok' xul,
xb'aan naq laa'at aj wi' xatyob'tesinkeb' re.
K'aak'aleheb' ut k'eheb' aj wi' li xtzakemj.

K'ANJEL

Anaqwan naqaj xb'aanunkil kiib' oxib' chi patz'om aawe, re xnawb'al ma xataw ru li seeraq'.

- K'a' ru chi xulil, kitawok re li iyaj ixim.
- Chan ru xk'ab'a' li xul ki'ilok re li k'a' ru naxb'aanu qawa' Paawl, naq ak ok re chi awk.
- K'a' ut nakexpatz' xkuyb'al xmaak chi ru li loq'laj tzuul.
- K'a' ru naxb'aanu li pich' sa' li seraq' a'in.
- K'a' ut naq jalanq jalanq ru li xb'onol li ixim.
- ⊖ Chan ru xb'onol li ixim li kiraw qawa' Paawl.
- ⊕ Ani ketaqlaak chi xsik'b'al li iyaj ixim.
- ⊖• K'a' ut ke'ajsi ruheb' li qawa'chin.
- ⊖•• K'a' ru chi xulil, ke'xwa' li rawimj li qawa'chineb'.
- ⊖••• Chan ru kixnaw qawa' Paawl, naq wank li ixim.
- ⊖•••• K'a' ru chi na'leb' naxkanab' qe, li ch'ina seraq a'in.

Li k'ab'a'ej

LI K'AB'A'EJ

Li qak'ab'a' a'an jun li qawankilal laa'o li poyanam. Chi xjunileb' li k'a'aaq re ru wankeb' sa' li ruuchi ch'och' wankeb' xk'ab'a'. Ab'an li k'ab'a'ej moko yal wank ta chi joka'an malaj yal nak'eeman chi maak'a' ta junaq xyaalalil; ab'an naqak'e reetal naq ink'a' chik ch'olch'o chi qu li na'leb' a'in.

Cho'q reheb' chaq li qaxe'qatoon aj Maay li k'ab'a'ej nim chaq xloq'al ut wan xyaalal naq nak'eeman xb'aan naq nayo'la junaq li k'uula'al a' li xpohil xchahimal nake'xtaaqe. Anaqwan moko a'an ta chik nab'eeresiman xb'aan naq chalen chaq xk'ulunikeb' laj kaxlan winq kule'xmin li xk'ab'a'atqeb' chi ruheb' li qaxe'qatoon, jo'kan naq anaqwan xk'ab'a'heb' kaxlan winq ut eb' aj q'an is nanumta sa' qayaanaq jo' qayehaq: "Santiago" "Stefania" "Williams" "Yojana" ut wan chik xkomon.

Ab'an wi naqak'e reetal eb' li k'ab'a'ej a'in yo chi numtaak sa' qayanqil ut cho'q qe laa'o laj q'eqchi' eb' a k'ab'a'ej a'in maak'a' xyaalal ut naqak'e reetal naq nach'a'ajko' chi qu li xyaab'asinkil.

Chi qak'ehaq b'i' reetal naq rik'in li na'leb' a'in, yal xkub'sinkil tz'aqal qawankil yal xjot'b'al aj wi' qib' naqab'aanu jo' ralalo xk'ajol aj maay.

Jo'kan naq tento took'a'uxlaq b'ayaq chi rix li na'leb' a'in. Eb' li qaxe'qatoon ke'xsik'atq chaq li xk'ab'a'eb' chi ru loq'laq choxach'och', malaj a' li

xkutankil nake'ril li xyolajjik junaq li k'ula'al chi ru chaq li rajleb'aal kutan.

Jo'kan naq jokinatq chaq li xk'ab'eb': Kaqi Chahim, Saqnikte', Saqtijel, Ixkik', Yaxkej, Kikab', B'aalam, Kanek, Kaahib' Imox ut wan chik xkomon.

Ab'an eb' laj kaxlan winq ink'a' ke'ru chi qasachb'al chi junaqwa xb'aan naq toj anaqwan li xsum li qaka'ab'a' toj wan chi tz'aqal re ru jo' qayehaq: Tz'alam, Kuk, Ch'ok, K'oy, Putul, Ch'o, Sakil ut wan chik xkomon. Eb' li k'ab'a'ej a'in eb' li qamama' qixa'an ke'xsik'atq chaq chi ru chi xjunil li wan chi qasutam jo'kan naq wankeb' k'ab'a'ej xk'a'b'a'eb' li che'k'aam, xul, loq'laj pek, ut a'an jun li qasi maatan tento naq ink'a' tqatz'eqtana xb'aan naq wi naqatz'eqtanaheb' malaq tooxutanaq xb'aan a'an ruchil xtz'eqtanankil li qana' qayuwa' ut eb' li qaxe'qatoon naqab'aanu.

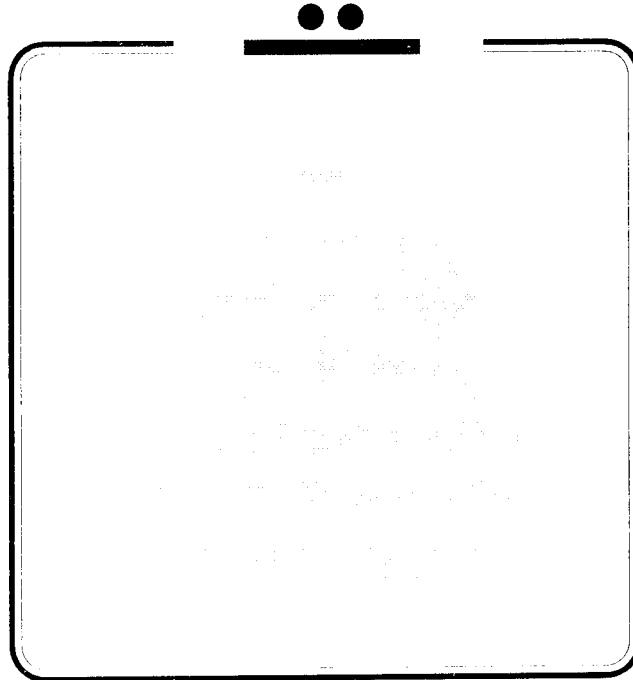
Jokan b'i' chiqak'ehaq xloq'al li qak'ab'a' mich'ina li qach'ol xyeeb'ai aniho tz'aqal.

K'ANJEL

Il kiib'aaq malaj oxib'aaq sut li nayeeman chi rix li k'ab'a'ej ut chi rix a'an taawek'a ma naxtoch' b'ayaq aach'ool li na'leb' a'in, moqon naru nakasumeheb' li patz'om a'in:

- K'a' ru nakak'a'uxla chi rix li xyeeman naq wankeb' qasqiitz'in nake'xuutanak roksinkil li xsum k'ab'a'eb'.
- Ma naru nakatz'iib'a li xkab'k'ab'aheb' laawech'alal.
- Tz'iib'a li xkab'k'a'aheb' laawehtzolonelil.
- Tz'iib'a chi xjunileb' li xkab'k'ab'aheb' laj q'eqchi' nakanaw.

**Chiqatzolaq roksinkileb' li
tz'uq sa' li tz'iib'ak**

CHI QATZOLAQ ROKSINKILEB' LI TZ'UQ SA' LI TZ'IIB'AK

Re xnawb'al chi us ut chi tz'aqal re ru li tz'iib'ak sa' junaq li aatinob'aal tento xnawb'al li xchaq'rab'il a'in. Nak'utb'esiman chaawu jun ch'ol xchaq'rab'il li aatinob'aal q'eqchi' re naq taawoksi sa' li xtz'iib'ankil.

a) Roksinkil li xnimqal li tz'iib'. Tento xtz'iib'ankil rik'in li xnimqal tz'iib', eb' a'in:

- Li xb'een tz'iib' re jun raqalaq li aatin. Li winq yo chi wa'ak.
- Li xb'een tz'iib' re chi xjunil li aatin natz'iib'aman li nawan chi ru junaq li tz'uq. Li winq yo chi wa'ak. Li ixq yo chi puch'uk.
- Chi xjunileb' li aatin nak'ab'a'in poyanam malaj sumk'ab'a'ej: Kob'an, Manu', Ch'ub', ut wan chik xkomon. (Sa' k'osb'il ru: ut wan chik xkomon = **ut wchkn**).
- Li xloq'aleb' li qaawa': Nimajwal, Qaawa', Ajaw, ut wchkn.
- Li xk'ab'a'eb' li oxloq'il k'anjel: Awab'ej, Xb'eenil tenamit, ut wchkn.
- Li xk'ab'a'eb' li na'ajeb' (*topónimos*): Chi Re Pec, Se' Tul, ut wchkn.

- Li xk'ab'a'eb' li tasal hu: Poopol Hu, Chilam B'alam, ut wchkn.
- Li xk'ab'a'eb' li kutan Maay: Tijax, B'atz', Poop, Wayeb', ut wchkn.

b) **Li tz'uq na'oksiman sa' tz'iib'ak.** Sa' li aatinob'aal tento te'oksimanq li tz'uq a'in:

- **Li k'onk'ookil tz'uq (,)**

- Cho'q re xjachinkil li aatin nak'ab'a'in: Aj Mek, Xkat, Xkantel, Xpet ut aj Ku'. Li kape, li ixim, li kenq', ut li ox.
- Cho'q re xjachinkil li aatin nayehok chan ru: Aal, nim, ch'ina'us ut kub'enaq.
- Cho'q re xjachinkil li xch'ool aatin: Li k'ula'al nase'ek, nach'uyuk, nab'atz'un ut nawar.

- **Tz'uq wan xk'onk'ookil (;)**

- Nak'anjelak cho'q re xk'utb'esinkil li hilaal sa' xyanq li raqal aatin.

Tento roxloq'inkil li qana', xb'aan naq xoxk'iirisi chaq; a'an aj wi' xkuyuk chaq li ra sa' chi qix.

- Nak'anjelak cho'q re xjunajinkil ru jarub'aaq li raqal aatin jun naxna'leb'a.

Li yalok nawan sa' xk'ab'a' li tz'eqtanank;
nakeho ru rik'in li xkik'eleb' li neb'a; nak'ojla
ru rik'in li kamsink, li juk'uk ut li yaab'ak.

- **Ka'k'ootil tz'uq (:)**

- Nak'anjelak cho'q re xk'utb'esinkil li hilaal sa' li xyaab'asinkil ut chi ru chik li tz'uq a'in naru natz'iib'aman chi xkok'al malaj xnimqal li tz'iib', ayaal k'a' ru li yo chi yeemank.

At inna':	Ex was wiitz'in:
...na'ajman a'in:	...we' li raatin xye:
...kama'in xb'aanunkil:	

- **Li tz'uq (.)**

- Nak'anjelak cho'q re xk'utb'esinkil junaq hilaal, najt b'ayaq chi ruheb' li ak xyeeman.
- Nak'anjelak cho'q re xjachb'al li xnimqal xch'ool aatin; li xraqik junaq li seraq' malaj xraqik jun raqal chi aatin.

Li winq xkamsi li waaq.

- **Tzoltzookil tz'uq (...)**

- Nak'anjelak cho'q re xk'utb'esinkil xch'anankil malaj xkok'bal jun raqalaq li aatin ak nawb'il.

Wi nakattik'ti'ik ak nakanaw...

- **K'axk'ookil eetalil ()**

- Nak'anjelak cho'q re xtzapb'al ru kok' tz'iib', aatin, kok' raqal aatin malaj raqal aatin nach'olob'an.
- Nak'anjelak cho'q re xtz'apb'al raqal aatin nach'olob'an malaj re xch'olob'ankil eetal tz'iib'. (Eetal tz'iib' = *abreviatura*).

IGSS (b'anleb'aal reheb' aj k'anjel, tojb'il xb'aan li patrón).

- **Mach tz'uq (" ")**

- Nak'anjelak re xyeeb'al chi tz'aqal re ru li yeeb'il xb'aan junaq li qas qiitz'in.

Kixye chi kama'in: "cheeril leena' leeyuwa"

- Cho'q re xk'utb'esinkil junaq aatin malaj junaq xk'ab'a'il tasal hu.

"Poopol Hu"

- Re xtz'iib'ankil aatin maawa re qatinob'aal Q'eqchi'.

"radio", "satélite"

• **Li ch'ina juch' (-)**

- Nak'anjelak cho'q re xjachb'al xcha'al junaq aatin naq ink'a' chik tz'aqal xtz'iib'ankil chi ru jun keel li tz'iib'.

- Cho'q re xjachinkil ru li xk'aj aatin.

in-sak'-om ki-w-ab'i k-ol-in-x-k'am

- Cho'q re naq ink'a' t-uxq li sachk sa' xtz'iibankil li xch'ool aatin ink'a' naxnumsi li b'aanuhem, li nake'tikla rik'ineb' xna' tz'iib' ut li nak'utuk re li xhoonalil toj chalk re xb'aanunkil. (t-).

t-oq t-elq t-ab'inq

c) Eb' li eetalil re patz'om ut re sachb'a ch'oolej.

Sa' q'eqchi' ink'a' na'oksiman li eetalil (¿ ?); xb'aan naq wankeb' xk'aj aatin na'oksiman ak re patz'ok aj wi'.

b'ar ¿dónde? ani ¿quién?

Jo'kan aj wi' li eetalil re sachb'a ch'oolej (¡!) ink'a' aj wi' na'oksiman; xb'aan naq wan xk'aj aatin

na'oksiman ut wan aj wi' naq yal nayu'man xyaab'
li aatin na'oksiman.

At inyuwa'. *¡Oh padre!*
Matxiik. *¡No te vayas!*
Xint'aneee'. *¡Me caí!*
Ex inkomon. *¡Compañeros!*

K'ANJEL

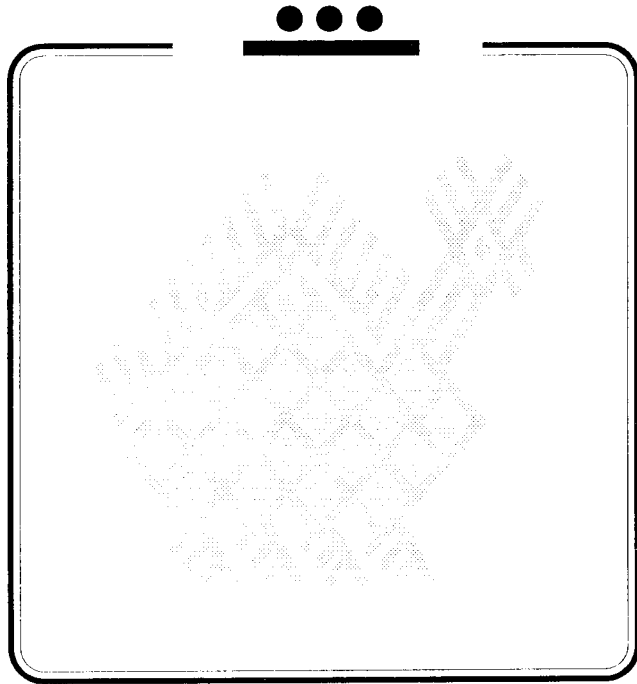
- K'anjel re taab'aanu sa' laanu: Chaak'e reetal ut chaayiib' li k'anjel junjung ab'an taawoksi chi us li xch'olob'aman chaawu.

- Chaasik' lajeeb' raqal aatin yeeb'il xb'aaneb' li xnimqaleb' ru aj k'a'uxlanel. Taatz'iib'a li raatineb' ut li xk'ab'a' ani xyehok re.

- Ch'olob' k'a'ut naq ink'a' na'oksiman li eetalil re patz'ok ut li eetalil re sachb'a ch'oolej. Chaatz'iib'a oob' li xk'utb'esinkil.

- Chaatz'iib'a lajeeb' xk'ab'a' li na'ajej nakanaw malaj aawab'ihom. (Li k'ab'a'ej tento naq sa' q'eqchi' twanq).

- Chaak'uub' jun raqalaq li aatin b'ar wi' taak'utb'es li roksinkil li k'onk'ookil tz'uq. li tz'uq ut li tzoltzookil tz'uq.

**Li tento xb'aanunkil re
xtzob'al chi us li tz'iib'ak**

LI TENTO XB'AANUNKIL RE XTZOLB'AL CHI US LI TZ'IIB'AK

Nak'eeman reetal naq sa' chi xjunil li aatinob'aal jalanjalanq li roksinkil ut a'in nak'ulman xb'aan naq chi qajunilo naqatz'ol li aatinob'aal junjunq sa' li qochoch rik'ineb' li qana' qayuwa'. A'in naraj xyeeb'al naq li xkuxil li naqoksi moko juntaq'eet ta. Jo'kan naq taak'e reetal naq najala li xyaab'asinkil ab'an sa' li xtz'iib'ankil tento naq jun naqik xb'aanunkil ut a'in nak'ulman rik'ineb' chi xjunil li aatinob'aal.

Li qaatinob'aal q'eqchi' naqanaw naq toj ak' li xtikib'ankil li xtz'iib'ankil, junxil chaq ink'a' na'ajman b'ayaq rab'inkil, ma chik li xtz'iib'ankil yal b'ar nak'utman. Li xna'leb'eb' li awab'ej a'an xsachb'aleb' chi jun waakaj li aatinob'aal Maay ut a'an aj wi' nake'xk'a'uxla li wankeb' sa' li tenamit, na'ilman naq eb' li latiin ink'a' nake'raj xrab'inkil li aatinob'aal q'eqchi'. Ab'an tento aj wi' xyeeb'al naq wankeb' li kaxlan winq nake'xnaw aatinak sa' q'eqchi' ut nake'xk'e xwankil laj ralch'och'. Wankeb' aj wi' nake'xtzol li q'eqchi' yal re b'alaq'ik malaj yal re jalok ru k'a'uxl malaj yal re jot'ok. Ut li jwal ra rilb'al sa'atqeb' li tenamit a'an naq wankeb' tz'aqal aj q'eqchi' nake'xtz'eqtaana li aatinob'aal q'eqchi' jo' aj wi' laj aatinanel re. Na'ilman naq wan naq a'aneb' nake'xse'e malaj nake'xxuutana chi us li qas qiitz'in nake'aatinak sa' q'eqchi'.

Chi sahoq' sa' xch'ool ut chi xkawresihag rib' chi

us li ani toj naxnaw li aatinob'aal q'eqchi'; xb'aan naq a'ananaq jun li poyanam li tento tk'utuq li xb'eeheb' li kok'al ut eb' li toj yookeb' chi yo'laak, a'an li tento xtenq'ankil re naq tkawresi rib' chi xnawb'al xtz'iib'ankil ut re naq tnaw li xk'ub'laal malaj li xcha'alil li raatinob'aal.

Re naq tento tqatikib' xk'eebal reetal ut re xtikib'ankil xtzolb'al chi chaab'il li aatinob'aal q'eqchi', tqak'utb'esi kiib' oxib'aaq li ch'a'ajkilal natawman sa' xtz'iib'ankii li aatinob'aal. Li xtuqub'ankil ru xtz'iib'ankil li aatinob'aal a'an jun na'leb' re naq chi ch'olch'ooq tqab'aanu; a'in ink'a' naraj xyeeb'al naq tqajal li xyaab'asinkil li aatin sa' qe, xb'aan naq ak k'aynaqo malaj k'aynaq sa' qe xyaab'asinkil li junjunq chi aatin.

- **Li xyaab' li tz'iib' "y"**. Sa' xk'uub'ankil ru li ch'ol tz'iib', kixaqab'aman naq li tz'iib' "y" nab'al li xyaab'asinkil wan.

Nayaab'asiman jo' (ty)	(ty ok?okh)	--->	yok'ok
Nayaab'asiman jo' (ky)	(ky eq?okh)	--->	yeq'ok
Nayaab'asiman jo' (y)	(may)	--->	may

Na'ilman naq wankeb' li qakomon nake'xtz'iib'a eb' li aatin chi kama'in:

b'antyoX	tyok'ok
kyaab'ak	kyeq'ok
tyum	tyaab'l
tyos	

Li xtz'iib'ankil chi xjunil li aatin a'in tento naq tqatz'ol
xb'aanunkil chi kama'in.

b'anyox	yok'ok
yaab'ak	yeq'ok
yum	yaab'l
Yos	

- **Li xyaab' li tz'iib' "w".** Sa' xk'uub'ankil ru li ch'ol
tz'iib', kixaqab'aman naq li tz'iib' "W" nab'al
xyaab'asinkil wan.

nayeeman	natz'iib'aman
Nayaab'asiman jo' (gw) (g wonkwo) ---> wonwo	
Nayaab'asiman jo' (kw) (k waleb')	---> waleb'
Nayaab'asiman jo' (w) (kaka w)	---> kakaw

Na'ilman naq wankeb' li qakomon nake'xtz'iib'a eb'
li aatin chi kama'in.

kwakax	kuoqx
kwilaq	kwex
kwaqxaqib'	kwuiib'/kwiib'
laau	

Li xtz'iib'ankil chi xjunil li aatin a'in tento naq tqatz'ol
xb'aanunkil chi kama'in.

wakax	woqx
wilaq	wex
waqxaqib'	wiib'*
laaw	

* Tento xjultikankil naq li aatin li na'el sa' li qe, moko juntaq'leet ta, xb'aan naq li poyanam junjung ak reere xyaab' xkuxil naxk'e a yaal li teepalil malaj ani aj ik'in xtzol li aatinak. Chi jo'ka'in natawman naq sa' xteeb' aj Kob'an ut sa' xyanq'eb' li komon wankeb' sa'at li tenamit nach' chi xk'atq li na'ajej a'in nake'xye (kwiib') ut sa' xk'aleb'adal li Chameelk, Karcha ut sa' xyanq'eb' junjung aj tiqwal ch'och' nakexye "kiib'". Na'ajman xxaqab'ankil li kiib' re xyeeb'al li aji "2" xb'aan naq li xch'uutal li aatinob'adal Maay b'ar wi' wan li q'eqchi' "K" natiklawi li xtz'iib'ankil jo'kan ut t-oksimanq Kiib' ut ink'a' "wiib'", ab'an a'in ink'a' naraj xyeeb'al naq tkanab'amanq xyeeb'al jo' na'el sa' re li junjung chi aj aatinanel. Na'ajman b'an xtugub'ankil ru li xtz'iib'ankil re naq ink'a' kila paayaq ru.

Eb' li xk'aj aatin "CHI" ut "SA". Li xk'aj aatin "chi" junelik xjunes ttz'iib'amanq xb'aan naq li xk'anjel a'an xtiqixinkil ru li k'ila paay chi aatin, na'oksiman sa' li qatinob'adal.

Ink'a' us roksinkil

jo'ka'in li roksinkil

chirix kab'l.
 chiwoq xink'ulun.
 xwil naq x-ok chiru xtelb'.
 li winq yo chib'eek.
 chiq'eq xk'ulun li xul.

chi rix kab'l.
 chi woq xink'ulun.
 xwil naq x-ok chi ru xtelb'.
 li winq yo chi b'eek.
 chi q'eq xk'ulun li xul.

Na'oksiman li xk'aj aatin "chi-" naq naxch'olob' xq'ehil ut xmarehil junaq li b'aanuhem, ab'anan

k'a'aj wi' naq li xk'aj aatin nak'utb'esin re li xwinqul li b'aanuhem rik'in xna' tz'iib' natik'a wi', natz'iib'aman li "chi" chi jachjo naq li xk'aj aatin nak'utb'esin re li xwinqul li b'aanuhem naa xyaab' tz'iib' natikla wi'. Chi qilaq li xk'utb'esinkil.

		jo'ka'in tento roksinkil.
chi+ink'ulaq	---->	chink'ulaq.
chi+aak'ulaq		chaak'ulaq.
chi+xk'ulaq		chi xk'ulaq.
chi+qak'ulaq		chi qak'ulaq.
chi+eek'ulaq		cheek'ulaq.
chi+e'xk'ulaq		che'xk'ulaq.

Na'oksiman li xk'aj aatin "sa" cho'q re xjunajinkil ru li k'ila aatin natawman sa' li aatinob'aal q'eqchi'. Wankeb' li teep b'ar wi' na'oksiman "se" ut tento xb'aanunkil a'an naq sa' xtz'iib'ankil xqak'e "sa" ab'anan wi' sa' li qe ak xk'ayk chi roksinkil "se" maak'a' naxye, naru xyeeb'al, ka'aj wi' naq jultikaq qe, naq tqoksi "sa" yal re xtub'ankil ru xtz'iib'ankil li qaatinob'aal.

Naru xyeeb'al chi kama'in:

xik we se' wochoch.
 Ch'ina'us se' li hu.
 Se' jul xoxnaq li tz'i'.
 Xko lin yuwa' se' tenamit.
 Saasa se' inch'ool.

Tento xtz'iib'ankil chi kama'in:

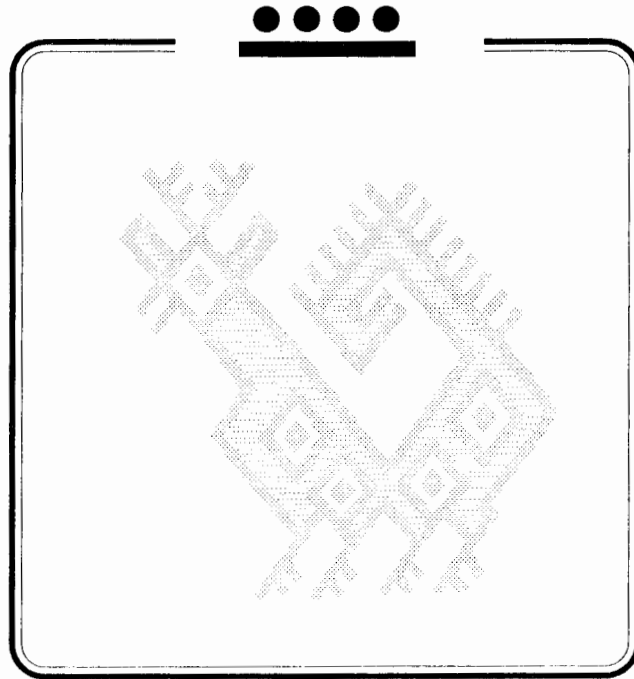
Xikwe sa' wochoch.
 Ch'ina'us sa' li hu.
 Sa' jul xoxnaq li tz'i'.
 Xko linyuwa' sa' li tenamit.
 Saasa sa' linch'ool.

K'ANJEL RE TAAB'ANU

Natusub'aman chaawu jun ch'uut li aatin ab'an
laa'at tento naq taatz'iib'a chi chaab'il jo' chan
ru xch'olob'aman chaq chi ru li ch'olob'an a'in:

- Se' b'ech'b'o; tyuk; chire li nima'; chichunchu;
sa' li kakwilal; cham se' li jul; kwoob'ak;
kyaab'ak; chiqamuxaq; sa' pim chiwanq;
ch'amch'am xse' li uk'al; kyokkyo; wiib'
hoonal; chi inwab'ihaq; tyumb'eet.

Naq toj yooq chi wank
xwankilal ut li
xb'aanuhem li xch'uutal aj
puub' re espaany

NAQ TOJ YOOQ CHI WANK XWANKILAL UT LI XB'AANUHEM LI XCH'UUTAL AJ PUUB' RE ESPAANY

Li seeraq' a'in a'an re aj Francisco de Fuentes y Guzmán isinbil chaq sa' li xhu "Recordación Florida" Rox raqal, perel 80.

"Yooqo chi xyeeb'al, maawa' chi rix li xnimqal xmaataneb' li xningaleb' ru aj espanyol sachqenaqeb' sa' ch'oolej re b'an xjultikankil moqon ut li xnumtajikeb' li xb'aanuhemeb' ut li maawa' ilb'il wankilal.

A'aneb' a'in li yalok (li toj maji' naraqe aran Utatlan). Jwal kaw jwal kik' re ru jo' li xk'ulman chaq jo' li xqaye aran sa' eb' li xiik' aran Olinztepeek, naq ke'jeqonn chaq eb' li iint rub'el li tzuul, nab'al li iint ke'kam sa' a'in xmaak li qach'uutal aj puub', naq eb' li xkike'leb' a'in kib'eek jo' jun li ch'ina ha' chi ru taq'a; cha'qlajenaq li na'ajej kikana ut tub'tuukeb' li xtib'eleb' ut li xxiwajelal riib'aleb' eb' li iint, toj aran chalen naq li tenamit Olinztepeek kesye re Xe'kik'el li naraj naxye rub'el li kik'. Li xyaalal a'an naq li rahilal kib'aanuman reheb' jwal ra chi us, ut nim aj wi' li ch'a'ajkilal kexnumsi eb' li qe; xb'aan naq sa' li yalok a'in kib'aanuman chi us b'anyox re li ruxtaan li qawa' Yos naq kixk'e qe li xnimankil li yalok ut naq ink'a' ke'tenq'aak ut ink'a' ke'ile' eb' li poyanam a'in.

Ut tento xxaqab'ankil sa' li yalok a'in, li xtawb'al jun li ixq aj tuul ut jun li kamenaq tz'i' chi ru li taqsink wan aran Santa María de Jesús jwal laq'lookeb', jo' naq kik'ulman chaq sa' reechaninkil li loq'laj ch'och' xb'aaneb' li rey re Espany Praans ut Inklateer naq ke'xtaw xch'a'ajkilal sa' li rokik chi re jun palaw naq likaatz'o' ru jun li jukub' xb'aaneb' k'ila xul wankeb' xmay sik'b'ilieb' chaq ru aran sa' li reetal ch'och' Chipre xk'ab'a' ut aran kexk'utb'es li xnimal xwankilaleb' eb' li qakatoolk, jokan naq ink'a' naru natz'eqtanaman li k'ulb'il sa' li qach'och' iint, chi rix li kik'ulman sa' xchapb'al Kesaltenank xb'aan naq keril naq li iint sa' li na'ajej a'an li xwankilaleb'ut li xkawilaleb' eb' li qakomon aj espanyol, ke'raj xnumtaninkil xmetz'ew, xb'aan naq kexk'e reetal naq moko tz'aqal ta li xmetz'eweb' li lajeeb' chi al jolominel tenemit, b'ae wi' li xteepaleb' ut li xtaq nat'ane' sa' xb'een waqxaqib' mil chi poyanam ut rik'in a'an kaak'aa'l mil ke'raj xb'eresinkileb' rib' rik'in li xtuuleb' ut li xnawal; chi ru li kutan a'in laj jolominel k'iche' kixsuq'is rib' jo' jun li t'iw malaj q'uaq', numtajenaq xnimal ut li jalanil chik ajaw kexsuq'is rib' jo' k'anti'malaj yib'atq aj xul.

Ab'an sa' xyangeb' a'in li t'iw li kixb'eeres li xch'ina'usil raxil k'uk'um ut uutz'u'ujinb'il rik'in q'ani puhaq ut ch'ina'usil pek xiwajel ru na'ek'aan ut narupupik sa' xb'een laj puub'ut junelik naxyal xq'e sa' xb'een li xnimal ru aj taqlanel qawa' Pedro de Alvarado; ab'an laj kawil jolominel a'in ink'a' kixiwu'ak chi moko kiq'aj chi rix kixchap li xjutz'b'il

che' ut chi moko kikub'e chi rix li xul naq kixtoch' chi yo'onut kamenaq kulnaq sa' xyanqeb' b'ar wi' kitiwe' xb'aan kiib' xtz'i' laj jolominel qawa' Pedro de Alvarado.

(Nachal xpatz'bal a'in naq kiib' aj wi' tz'i' wan sa' yang li xch'uufal aj puub', cho'q re xpatz'b'al ut xjultikankil laj jolominel aj tij re Chiapas, Casas). Ke'ril naq jiljo li jalanil ut ch'ina'usil xxulel li k'iche', kisuq'i laj Alvarado sa' xyanqeb' li xkomon li jwal nach' li wankeb' chi xk'atq ut kisye reheb' "ink'a' xwil sa' chi xjunil li teep Méjico junaq xiwajelil q'uq'." Ut jo'kan naq ke'xye re li tenamit a'in Xilaju li naraj xyeeb'al rub'el li lajeeb', xb'aan naq lajeeb' li nake'jolomin re li kaak'aal mil chi poyanam, waqxaqitq mil re li junjunq, chi rix li rahilal a'in kiyeeman re Quetzaltenango li naraj xyeeb'al xtz'uulil li q'uq', ut chi rix li kamenaq tz'i' li ink'a' nach'olob'amn xmaak naq maak'a' li esil chi rix naq eb' li iint li nake'roksi li tuul ut li nawal, nachal chi rix naq rik'in a'an kixram li xb'eheb' rik'ineb' li xtuul ut a'in kixtoch' ru li xpaab'elb laj espanyol; ut chi rix li tz'i' re xtawb'al ru ut reetalil li yalok, rik'in li eetalil a'in wanq raj toj chalen numtaaq malaj tkaamq; ut naq kikam li q'uqi' xul (jo' nak'ulman sa' xyanqeb' li poyanam), kextaw chi kamenaq sa' li rochoch li ajaw Tekun, li xtoch'olal ut li xrahilal kixk'ul rik'in li jutz'il che' a'an aj wi' li kixk'ul li xul. Chanchan naq sa' xtz'iib'eb' li iint nanawman xk'ab'a' jo' xnimat ru winq Tekun Uman, ut eb' li xsum xk'ab'a' a'an, Tanub' ut Sekechul".

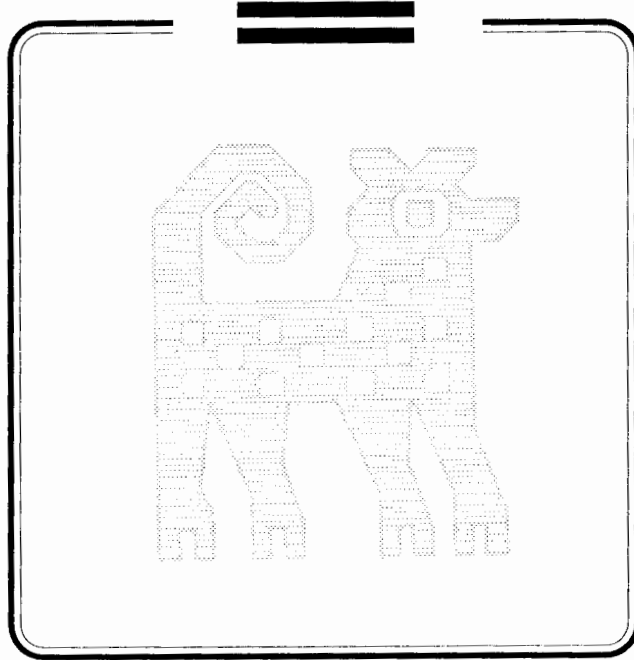

K'ANJEL

Chi ru jun perel li hu chaatz'iib'a laak'aba'a' ut li kutan wanko wi' ut chi rix a'an chab'aanu li k'anjel a'in:

- Ma jultik aawe k'a' ru ke'xye chaq aawe sa' li tzoleb'aal naq toj kach'inaqat chaq, chi rix li yalok ke'xb'aanu chaq laj ralch'och' ut eb' laj junpak'al palaw. Chaatz'iib'a ma juntaq'eet malaj jalan wi'; chaach'olob' chi us.
- Ch'olob' chan ru nakataw ru li kik'ulman chaq sa' xyanqeb' laj ralch'och' ut eb' laj junpak'al palaw rik'in li kik'ulman chi ruheb' li hab' 1970 toj sa' 1985 sa' xyanqeb' laj ralch'och'. Chaach'olob' chi us k'a' ru najuntaq'eeto wi' ut k'a' ru najala wi'; ab'an chaak'e chaawu naq li nake'tz'eqok a'aneb' laj Maay.

Li k'anjel a'in tento naq taaq'axtesi re laj k'utunel.

**Chi qatzolaq li ajlank
sa' li qatinob'aal**

CHI QATZOLAQ LI AJLANK SA' LI QAATINOB'AAL

Chi xjunil li k'ila tenamit xe'wan chaq chi ru li ruuchi ch'och' xe'xkuub' chaq ru li xyu'ameb' chi jalanq jalanq, chi jo'ka'in naqanaweb' chan chaq ru xyu'ameb' laj Romaan, laj Intu (*indú*), laj Egiipt ut wan chik xkomon. Ab'an arin sa' li qateepal wan aj wi' k'a' ru nak'utb'esin reheb' li qaxe'toonil laj Maay. Chi qayehaq jo' li ajlank, chi ruheb' li tz'ilok ix nab'aanuman anaqwan nanawman naq eb' laj Intu ut eb' laj Maay a'aneb' jwal xe'xtaw ru li ajlank chi us, xb'aan naq ka'aj wi' a'aneb' xe'xk'uub' li rajleb' chi tz'aqal re ru xb'aan naq xe'roksi li reetalil li maajun malaj li "cero" nayeeman re sa' kaxlan aatin.

Eb' laj Araaw ke'xchap cho'q reheb' li xna'leb'eb' laj Intu chi rix li ajlank ut jo'kan kipukta chi ru li ruuchi ch'och'; li ajlank a'in chi lajeetqil nab'eek ut li reetalil li maajun a'an a'in: "0".

Eb' laj Maay ke'xb'eeresi li rajlaaleb' chi junmayataqil ut li reetalil ke'roksi cho'q re xk'utb'esinkil li ajl maajun a'an a'in:

Xaak'e reetal naq eb' li qaxe' qatoon jwal nim ru li xnawomeb', ab'an arin Watemaal ink'a' nak'eeman xwankilal jo' nake'xb'aanu li jalanil tenamit. Sa' jalanil tenamit nake'xtzol rix chi xjunil li xnawomeb' eb' laj Maay ut a'an chik nake'k'utuk chi qu, chi xjunil li rusilal li xna'leb'eb' li qaxe'toonil a'aneb' nake'sahilan re.

Laa'o jwal kamenaq qach'ool chi rix li rusilal ut li xloq'al li xna'leb'eb' li qana' qayuwa', ab'an laa'o naqatz'eqtaana ut ink'a' naqaj rab'inkil b'ayaq aatin chi rix li na'leb' a'in, xb'aan naq sa' li tzoled'aal, sa' li tijob'aal ut sa' li tenamit kaw nake'xmin li xna'leb'eb' laj chi najt chi qu, xna'leb'eb' laj junpak'al palaw ut xna'leb'eb' laj q'an is. Timil timil laa'o yooko chi xpaab'ankil, chi yu'aminkil ut chi reechaninkil li k'a' ru nakexye qe laj tzolonel, laj tijonel katoolk, wanjeel, mormom ut wan chik xkomon, jo'kan aj wi' nake'xb'aanu eb' laj jolominel reheb' laj puub'. Jo'kan naq ink'a' jultik qe chi xwaklesinkil li qach'ool, ink'a' nachal sa' qach'ool xwaklesinkil ut xk'eeb'al xwankil li xna'leb'eb' li qaxe' qatoon aj Maay.

Re naq tqanaw chi chaab'il li ajlank sa' li qaatinob'aal tento xk'eeb'al reetal chan ru naq k'ub'ku ru. Chaak'e reetal a'in:

0	maajun	12	kab'laju
1	jun	13	oxlaju
2	kiib'	14	kaalaju
3	oxib'	15	o'laju
4	kaathib'	16	waqlaju
5	oob'	17	wuqlaju
6	waqib'	18	waqxaqlaju
7	wuqub'	19	b'eleelaju
8	waqxaqib'	20	junmay
9	b'eleeb'	21	jun xka'k'aal
10	lajeeb'	22	kiib' xka'k'aal
11	juntaju	23	oxib' xka'k'aal

- 24 kaahib' xka'k'aal
- 25 oob' xka'k'aal
- 26 waqib' xka'k'aal
- 27 wuqub' xka'k'aal
- 28 waqxaqib' xka'k'aal...
...(chaatz'iib'a xkomon...)

Sa' li xtz'iib'ankil li aji 2 xqatz'iib'a kiib' li xyaalalil a'an naq chi sa' chi xjunil li aatinob'aal Maay li aji a'in natikla rik'in "k" chi jo'kan natawman sa' li qaatinob'aal li ka'sut; li ka'paay; ka'k'aal ut wan chik xkomon. Ab'an sa' xyeeb'al naru nayeeman "wiib'" malaj "ka'ib'" ut naq tqatz'iib'a tento naq tqoksi "kiib'".

Tento aj wi' xch'olob'ankil k'a'ut naq sa' xtz'iib'ankil li aji 5 t-oxsimanq oob' ut ink'a' hoob' li xyaalalil natawman sa' naq sa' xka'sutinkileb' li aji jo' qayehaq eb' a'in junjunq; ka'kab'; ox'ox'; kaaka; arin naxk'ulub'an roksinkil sa' ka'sut li xxe'li li aji ab'an wi' tqoksi "hoob'" tqak'e reetal naq ink'a'a naxkul chi us.

K'e reetal, "ho'hotq" jo'kan naq tento roksinkil oob' xb'aan naxk'ul rib' roksinkil, chaak'e reetal: oo'otq malaj naru aj wi' nayeeman "o'otq". Jo'kan naxk'utb'esi aj wi' rib' sa' eb' jalanil aji chik jo' qayehaq; o'laju ut ink'a' holaju; o'k'aal ut ink'a' ho'k'aal. Ab'anan sa' xyeeb'al naru nayeeman hoob' ab'an sa' li xtz'iib'ankil tento naq t-oxsimanq oob'.

Jun chik li aji najalman b'ayaq ru a'an li waqxaqib', wan nake'roksi chi kama'in " wajxaqlaju malaj wajxajlaju". Li xyaalalil li roksinkil waqxaqlaju a'an naq naxk'ulub'an rib' rik'in aji natawman chi rub'elaj ut jo'kan naq tento roksinkil a'in. Jo' xyeeman chaq , naq chi aatinanb'il naru roksinkil ab'an sa' xtz'lib'ankil tento naq tz'aqal re ru tqatz'lib'a "waqxaqib'". K'e reetal a'in:

chaab'il	naxjal rib'	naxjal rib'
waqib'	waqib'	waqib'
wuqub'	wuqub'	wuqub'
waqxaqib'	wajxaqib'	wajxajib'
waqlaju	waqlaju	waqlaju
wuqlaju	wuqlaju	wuqlaju
waqxaqlaju	wajxaqlaju	wajxajlaju

Wi taak'e reetal sa' xyanqeb' laj a'eqchi' nab'al li qas qiltz'in ink'a' chik nake'xnaw li ajlank sa' li raatinob'aaleb' ut a'in jwal ink'a' us cho'q re li qateepal ut cho'q reheb' li kok'al xb'aan naq ink'a' chik te'xizol, xb'aan naq maajun chik taak'utuq chi ruheb'. Tento b'i' sa' li qab'een roksinkil chi us li ajlank sa' li qaatinob'aal re naq eb' li kok'al te'xtzol ut te'xnaw roksinkil yalaq chi b'ar.

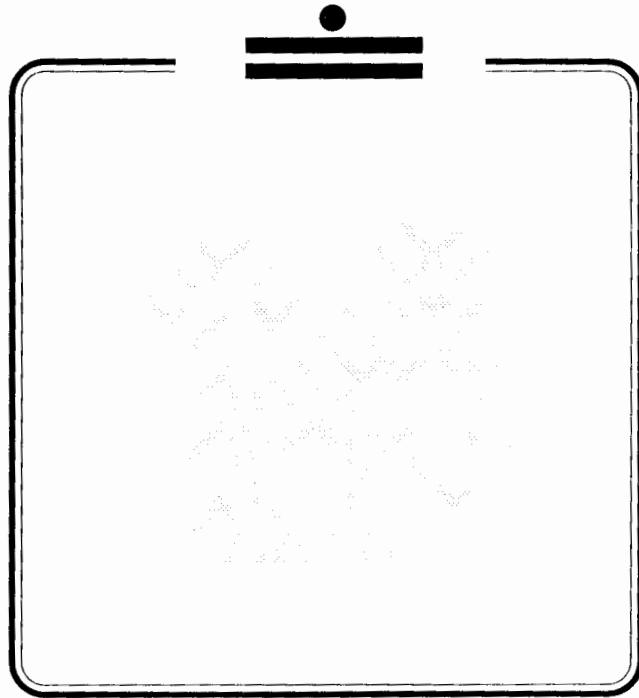
Chaakawresiheb' xch'ool li komon re naq texjultika chi ruheb' li rajal xk'ajol xk'eeb'al xloq'al li na'leb' xe'xkanab' chaq cho'q qe ut cho'q reheb' li ramaq'il li poyanam eb' li qaxe' qatoon aj Maay.

K'ANJEL

- Chi sa' laahu chaatz'iib'a li ajlank taatikib' sa' li maajun toj sa' jun oq'ob' (400). Re naq ink'a' tatsachq natusub'aman chaawu li ajl chi junmayatqil.

0	maajun	220	junlajuk'aal
20	junmay	240	kab'lajuk'aal
40	ka'k'aal	260	oxlajuk'aal
60	oxk'aal	280	kaalajuk'aal
80	kaak'aal	300	o'lajuk'aal
100	o'k'aal	320	waqlajuk'aal
120	waqk'aal	340	wuqlajuk'aal
140	wuqk'aal	360	waqxaqlajuk'aal
160	waqxaqk'aal	380	b'eleelajuk'aal
180	b'eleek'aal	400	jun oq'ob'.
200	lajeeek'aal		

**Li aatinob'aal sa' li
qatenamit**

LI AATINOB'AAL SA' LI QATENAMIT

Anaqwan tqaj rilb'al b'ayaq, chan ru naq k'ub'il li aatinob'aal maay, malaj li k'a' re ru nake'xk'ul xb'aan jun ch'uut chi poyanam. Tqatikib' rik'in li rilb'al kiib' oxib' li ch'a'ajkilal naqak'e reetal naq yalaq ta b'ar, li qatinob'aal laa'o laj ralch'och', jwal jalan li rilb'al wi' tqajuntaq'eeta rik'in li kaxlan aatin.

Chalen chaq naq xe'nume' li chihab', chi xjunileb' li xe'joleminik chaq li awab'ejilal sa' li qatenamit, junelik ke'xtz'eqtana ut ke'raj xsachb'al li qaarinob'aal. Qitaaq jun sumal chi chaq'rab' *Decreto Ley* xk'ab'a', b'ar wi' tqak'e reetal li k'a' ru ke'raj xb'aanunkil: Sa' li waqxaqib' xka'k'aal ut li b'eleeb' xka'k'aalxb'e li po oktuuwr re li chihab' 1824, naxye: Eb' laj b'eenil tij (paayr) rik'ineb' li poopol, te'xk'e rib' sa' aatin, re naq te'xsach li raatinob'aaleb' laj ralch'och', ut wanq li xk'ajk'amonkil rik'in li xyib'ankil xna'ajeb' re li xk'anjeleb'".

A'ineb' a chaq'rab'ke'xtaqla xsachb'al li aatinob'aal maay, xb'aan naq nake'xk'a'uxla naq us raj naq jun raj aj wi' li aatinob'aal re li amaq'il Watemaal (Skiner Klee, Legislación indigenista).

Sa' li Xnimal Xhuhil Chaq'rab' re li qatenamit, sa' li raqal oxib' xwaqxaqk'aal (143) naxye naq li raatinob'aaleb' laj ralch'och', a'an xkomon li k'a' re ru xnawom xb'aanuhom li qatenamit, kama' chik junaq li aatinob'aal xkomon li k'a' re ru nake'k'ulun

chi rilb'at li nake'chal chi qahulaninkil. Ma naru ta b'i' xjuntaq'leefinkil junaq li aatinob'ad rik'in junaq li aq', rik'in junaq li kukb' malaj rik'in junaq li tenamit ke'xyiib' chaq li qaxe'qatoon.

Ab'an li qatinob'aaleb' moko ke'sach ta, xb'aan li na'leb' nake'raj xkamsinkil, ut anaqwan wank chik sa' qab'een li k'anjei re xwaklesinkil ut xkawresinkil wi' chik, xb'aan naq li xna'b'aalil li poyanam wanko Watemaai, naqoksi.

Xb'aaneb' li na'leb' ke'raj xsachb'at li qatinob'aal, uucnin li kaxlan na'leb' sa' xb'eeneb' jun ch'uut chi poyanam, aj ralch'och', wan yookeb' chi tzolok ut wan ak tz'aqal re ru li xtzolb'at nake'xuutanak chi aatinak sa' li raatinob'aal, malaj nake'xjob' naq nake'rab'i junaq li poyanam chi aatinak chi jokan nake'xuutanak xb'aan li xk'ab'a'leb' (wank nake'xjal li xyeeb'ad). Chi xjunil a'in nak'ulman sa' xk'ab'a' jun ch'uut chi poyanam, xb'aan xwankil li tumin, xb'aan li nake'jolomink re li tenamit, ut xb'aan naq xnumta li kaxlan na'leb'.

K'ik'in li tziib'anb'il hu sa' qatinob'aal, jwai b'ab'ay; chi rix paab'aal a'an li nanumta xk'ihal sa' xb'eeneb' li jalan chik chi na'leb'.

Xb'aan naq yalaq b'ar taawabi' kaxlan aatin, sa' li qatinob'aal, na'b'at li kok' aatin re li kaxlan aatin naqach'iki sa' xyang naq nakoo'aatinak, ab'an a'in moko eek'anb'il ta naq naqaye. Ch'a'aj b'ayaq

xtawb'al junaq li poyanam moko troksi ta junaq li kaxlan aatin sa' xyanq li raatinob'aal.

Sa' qayanq laa'o laj q'eqchi' junelik na'ab'irnank: "ma tiq" —K'a' ut naq ink'a' katk'unlun. Li nasumenk: —"*Porque*" xinyajer, malaj "*es que*" kinyajer—; wi' maak'a' "entons" kanaaq chi jo'kan ut wan chik xkomon.

Ab'anan, tento aj wi' xk'eeb'al sa' aji, li hu b'ar wi' ke'xk'e rib' sa' aatin li awab'ejilal ut eb' li nake'jolomin re laj rub'el pim chi rix li xwanjik ut li xk'ulub'eb' laj ralch'och', b'ar wi' naxye: "Li awab'ejilal naxsume, naq tento tsik' xyaalalil, re naq li aatinob'aal maay, te'ok sa' chaq'rab', kama' naq wan li kaxlan aatin; ut xjalb'al li oxib' xwaqxaqk'aal raqal re li Xnimal Xhuhil Chaq'rab' re li tenamit Watemaal.

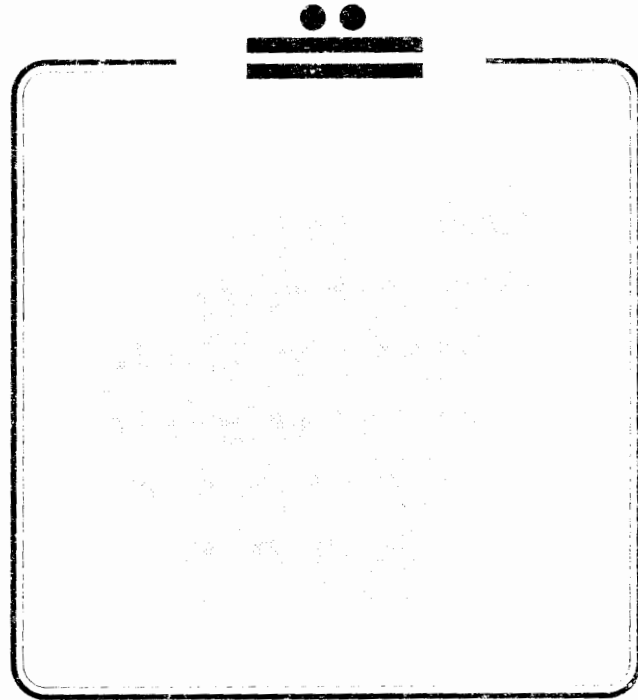
Ya us raj naq li k'a' ru xqil, tk'anjelaq ta xaq re xkawrsinkil li qaatinob'aal.

K'ANJEL

Anaqwan wan oxib chi patz'om; naq tatraqeq' chi xtz'iib'ankil li k'a'ru nakanaw chi rixeb', taayab'asi reheb' li komon ut chi jo'kan sa' komonil teesik' li xyalal.

- Naq yooko chi aatinak, rajlal naqach'iki kaxlan aatin sa' xyang li qaatinob'aal. Tz'iib'aheb' li nakanawi ut taatz'iib'a aj wi' chan ru tz'aqal nayeeman.
- Wi nakanaw junaq chik li ch'a'ajkilal, xkomon li ak xqil, us naq taatz'iib'a.
- Li k'ehok ib' sa' aatin chi rix xloq'al rilb'al ut li xk'ulub'eb' aj ralch'och', na'aatinak chi rix kiib' li na'leb' chi rix li aatinob'aal. Ma naru nakaatz'iib'aheb'.

K'a' ru li xk'ulub' li
poyanam

K'A' RU LI XK'ULUB' LI POYANAM

Li qayu'am ha'an chanchan jun toon li loq'laj k'al, wi' laa'o naqanaw xk'anjelankil chi us ut chi tz'aqal re ru, tento naq ch'inda'us naq tmoq, toja' re naq twulaq xkutankil li q'olok; hab'an wi' wan tz'aqal li qak'anjelob'aal re xsaab'esinkil.

Li qayu'am laa'o li poyanam chanchan aj wi' jun toon li loq'laj k'al. jo'kan naq naraj naxye naq tento aj wi' twanq **qak'anjelob'aal** ttenq'anq, tkoloq, ut tb'eeresinq qe chalen chaq sa' li qayo'lajik, re naq sa took'liiq, tootzoloq, took'anjelak, ut tqateng'a qib' sa' komonil re naq toowakliiq sa' junkomonil.

Wan naab'al li tasal hu naru naqataw wi' xch'olob'ankil li qak'ulub' jo' poyanam, jalan jalanq tana li xch'olob'ankil naru naqataw malaj naqab'i, hab'an alab' naxjayali xtuqub'ankil ru li na'leb' re naq tqataw ru k'a' ru li **xk'ulub' li poyanam**.

Li k'anjelob'aal a'in nake'xb'eeresi naab'al ch'uut chi qasqiitz'in jo' li *Procuraduría de los Derechos Humanos, Pastoral Social, MINUGUA* ut wan chik xkomon; ab'an naru aj wi' tqatzol ut tqab'eresi laa'o.

K'a' ru naraj naxye li aatin *Derechos Humanos*. Sa' q'eqchi' *Derechos* naraj naxye chi xjunil li qak'ulub'. Sa' q'eqchi' *Humanos* naraj naxye chi xjunil li poyanam.

Chan ru naq kitikla chaq li xk'eeb'al xloq'al li qak'ulub'.

Sa' xtiklajik chaq li ruchich'och', eb' li poyanam yal nake'xb'eeni chaq rib'eb' chi xsik'b'al chanru naq te'xnumsi li kutan junjunq ut chi jo'kan naq kitikla chaq xsik'b'al xyaalal chanru te'usaaq ut te'wakliiq sa' komonil ut chi maak'a'aaq chik li rahilal ut li ch'e'ok ib'. Moko toja'ta naq ke'k'ulun laj kaxlan aatin sa' xyanqeb' li qaxe'qatoon, naq ke'xk'am chaq li k'ila chaqrab'; arin b'an ak wan aj wi' xyaalal li wank, ak wan li chaq'rab' ut wan aj wi' li nake'b'eeresin re. Naq kinumje' li k'ila chihab', kexk'e aj wi' chaq reetal naq aajel ru naq tz'iib'anb'ilaq reetalil sa'eb' li hu re naq te'paab'aaq xb'aaneb' li jun komonil. Naq kiraqe' li Xkab' li Nimla Yalok ke'xb'aanu li ninqi tenamit, toja' re naq kiwulak li chi hab' 1948 aran ke'xch'utub' rib'eb' li k'ila najtil tenamit ut ke'xk'ojob' li chaq'rab' chi rix li xk'ulub' li poyanam sa' xb'een li ruchich'och' (*Declaración Universal de Derechos Humanos*) ut a'an li tento sa' xb'eeneb' li tenamit xpaab'ankil.

Hab'an sa' li qanimla tenamit Watemaal wan li Xnimal Xhuhil Chaq'rab' li tenamit Watemaal (*Constitución Política de Guatemala*) kik'ub'la chi ru li chi hab' 1985.

K'a' ru' aj e' natzolmank li xk'ulub' li poyanam.

Jo'kan naq li Xk'ulub'eb' li Poyanam ka'aj wi' naxjayali xk'eeb'al li Xloq'al li poyanam junjunq re

naq relik chi yaal naq twanq chi sa' chi ru li xyu'am.

Oxib' tz'aqal li roqechal malaj li xk'ub'el li nahilan wi' li Xloq'al li Xk'ulub' li Poyanam chanchan roq junaq li ch'ina tz'i' tem ut aajel ru naq te'xk'e xloq'al, xb'aan naq wi' nake'xmux junaq reheb' chanchan naq tch'oteq junaq roq li ch'ina tem. Li roqechal li qak'ulub' ha'aneb' a'in:

Li juntaq'eetalil wank.

Chi junileb' li ixq ut li winq, jo'ning, jo'kok', jo'ajralch'och', jo'ajkaxla, jo'b'ihom, jo'neb'a', maak'a' naxye chanru xb'onol qatib'el, li qilob'aal, k'aru qapaab'al, qak'a'uxl, qaatinob'aal, malaj b'ar chalenago chaq.

Wan li juntaq'eetil wank naq sa sa' qach'ool chi wank sa' li qajunkab'lal ut sa' li qak'aleb'aal; naq maak'a' li pletik, li xik'ilok ib', li tz'eqtaanank ib', li kaqalink ib'chi rib'il ib'.

Laa'o ajwi' naru naqak'e reetal naq juntaq'eeto xb'aan naq chi qajunilo naqeeek'a li ke, li tiq, li tz'okaak, li chaqi'eel, ut wan chik xkomon.

Li sahil wank.

Ha'an li wank sa' tuqtuukilal yalaqta chi b'ar li wanqo, li sahil wank naraj naxye naq sa wanqo chi maak'a'aq qaxiw ut maak'a'aq qak'a'uxl chi rix

li qayu'am malaj li qawanjik; naraj naxye naq kawaq li qach'ool naq maak'a' tqak'ul malaj maa'ani naru nachapok qe sa' memil, wi' maak'a' xqab'aanu.

Sa b'i' wanko naq wankeb' li qana' qayuwa' chi qu, naq wan qak'anjel, malaj jun siiraq qach'och' b'arwi' naru nakoo'aw, nakookab'lak, naqak'iiresi'eb' li qakok'al ut li qaketomaq, ut chi jo'ka'an wanaq xtz'aaq li qawa, li qaaq', li qab'an ut li k'a'atq chik re ru aajel ru choq' qe.

Sa aj wi' wanko naq wankeb' li tzoleb'aal, li b'e, li ha', ut li k'are ru aajel ru re li xwaklesinkil qib' sa' komonil sa' li qak'aleb'aal junjunq.

Li xyaalalil wank.

Naraj naxye naq naru naqab'aanu chi junil li jo'k'ihal, jo'chi'nal li na'ala sa' qach'ool xb'aanunkil. Hab'an naq Maa'ani aj wi' tqach'iich'i' malaj tqak'e xtib' xjolom rik'in li tqab'anu.

Sa' xyaalal b'i' wanko naq naru nakoowan b'ar wi' laa'o naqaj, naq nakook'anjelak ut nakooxik b'ar wi' naqaj.

Sa' xyaalal wanko naq wankeb' li qakok'al ut maa'ani chik yaal re sa' xb'eeneb' ut laa'o yaai qe b'ar te'qak'e chi tzolok.

Sa' xyaalal wanko naq laa'o yal qe k'a' ru li paab'al tooxik wi', chanru li qaq' tqak'e ut k'aru aatinob'aal tqaye ut ink'a' yal minb'ilaq qu.

Sa' xyaalal wanko naq maa'ani naminok qe chi k'anjelak b'ar wi' ink'a' naqaj, malaq chi okenk sa' junaq li chi'ut wi' ink'a' naqaj.

Sa' xyaalal wanko naq nake'xk'e xloq'al li qayu'am ut maa'ani natawasink qe rik'in li qak'a'uxl malaq li qajunxaqalil, naq maak'a' li yib' ajna'leb' sa' qayaanaq.

B'ar tz'iib'amb'il reetaalil li qak'ulub'.

- Sa' li Xnimal Xuhil Chaq'rab' li qatenamit Watemaal.
- Sa' li Tusbil Chaq'rab' re amaq' tenamit chi rix Xk'ulub'eb' li Poyanam (*Declaración Universal de Derechos Humanos*).
- Sa' li K'ila Chaq'rab' Tz'iilb'il chaq' rix xb'aaneb' li najtil tenamit (*Pactos*).

Chan ru naq tusub'amb'il li qak'ulub'.

Tento naq tqataw ru naq chi junil li jo'k'ihal li qak'ulub', juntaq'eet, maajun aajel ta ru sa' xb'een li xkonon. Yal b'an li Xnimal xuhil Chaq'rab' li qanimla tenamit Watemaal naxjachi ru re naq tooruq chi xtolb'al. Chalen sa' li xb'een raqal

(Art. 1) toj sa' li xb'eelajju xwuq'aaal raqal (Art. 139), naqataw chi tz'iib'amb'il li qak'ulub'. Tusub'anb'il b'i' chi kama'in:

Li Qak'ulub' sa' Junaatal:

Ha'an li qak'ulub' chi qajunqal laa'o, ut maad'ani junaq truuq chi maq'ok re chi qu, xb'aanaq ak qe chi jokan, ak qasiqamaatan chaq sa' li qayo'lajik ut maad'ni junaq li wank sa' xk'anjel naru namuxuk re.

Li Qak'ulub' sa' Junkomonil:

Arin natawmanik chi junil li qak'ulub' naxtz'aama rib'sa'li qayu'am re naq sa' wanqo sa' komonil.

Li Qak'ulub' sa' li Chaq'rab':

Arin tz'iib'anb'il reetalil li jo'k'ihal teneb'anb'il sa' xb'een li junjunq chi poyanam xb'aan li chaq'rab', jo' ajwi' li qak'ulub' chi ru ajwi' li chaq'rab'. Tz'iib'anb'il sa' li o'laju roxk'aaal raqal (Art. 135) toj sa' li b'eelajju roxk'aaal raqal (Art. 139).

Chan ru na'ilok li qak'ulub'.

Li xk'ulub' li poyanam Na'no Yalaq B'ar. Reheb' chi junil li qasqitiz'in sa' chi junil li ruchich'och'.

Li xk'ulub' li poyanam Yu'amimb'il. Xb'aan naq ak wan chaq qik'in naq nakooyo'ia.

Li xk'ulub' li poyanam Tz'aqal re ru. Junxikik naq wan choq' qe, moko sik'so ta ru.

Li xk'ulub' li poyanam Ink'a' Najalaje'. Moko naru ta tqasi re jalan.

Li xk'ulub' li poyanam Loq'. Maajun naru namuxuk re, usta k'are ru li xk'anjel.

Li xk'ulub' li poyanam Ink'a' Nasach. Juntaq'eet chalen naq nakooyo'la toj chi rix li qakamik.

Li xk'ulub' li poyanam Naxchapi Rib'. Maajun nawan xjunes, wi' namuxe' junaq naxmux rib' chi junil.

Li xk'ulub' li poyanam Yal naxtz'aama rib'. W'ita raj maak'a', ink'a' raj tooruuq chi wank chi yo'yo.

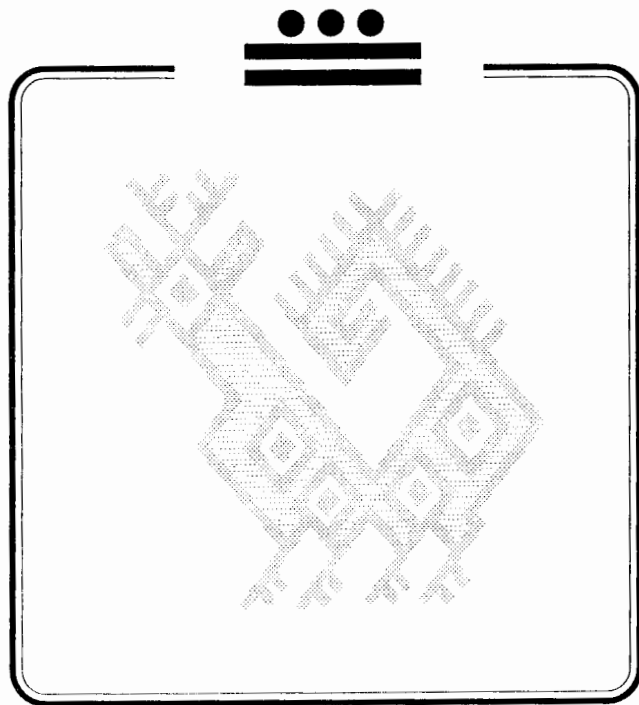
Li Xkolb'al rix li Qak'ulub' wan aj wi' sa' Najtil Tenamit. Wi ink'a' nako'ab'iik arin, naru xpatz'b'al sa' najtil tenamit.

Li Qak'ulub' Naxteneb' aj wi' li k'ila na'leb' sa' qab'een. tento roxloq'inkil li xk'ulub' li poyanam, ut toowanq sa' sahilal sa' li jun junq chi na'ajej, xb'aan naq ka'aj wi' chi jokan tooruuq chi wakliik sa' komonil, ut ink'a' yal tqapak'axi xtzolb'al (Juan Tzok).

K'ANJEL

- K'a' ru ak aawab'ihon chaq chi rix li xk'ulub' li Poyanam.
- Ma nake'xk'e xloq'al li xk'ulub' li Poyanam sa' li na'ajej nakatchal wi'.
- Chan ru raj naru nakat-oken re naq te'xk'e xloq'al li xk'ulub' li Poyanam sa' li na'ajej wankat wi'.
- Ma naru raj taajultika jarub'eb' li molam nake'k'anjelak chi rix k'ulub' li Poyanam.
- Anaqwan nakanaw k'a' ru tz'aqal li xk'ulub' li Poyanam, k'a' ru junaq na'leb' ak nakattz'aqon wi' re xk'eeb'al xloq'al.

Li ilok kok'al

LI ILOK KOK'AL

Sa' li tenamit Watemaal nach'olob'aak li ilok k'uula'al sa' li chaq'rab' jo' jun li na'leb' chaab'il cho'q re li xk'aak'alenkil ut xkolb'al li kok'al ut li k'a're ru re maa'aniheb' rub'el roq ruq' li xna'xyuwa', jo' aj wi' li ak ninqeb' chik ut ink'a' tuqtuukeb' li xna'leb' re xjolominkil li k'a' ru reheb' xjunes.

Li ilok k'uula'al naxye sa' li xchaq'rab' li tenamit Watemaal, chanchan aj wi' jo' naxye sa' chi xjunil li chaq'rab' reheb' li najtil tenamit, ut ch'olch'o naq nawan li ilok kok'al naq joq'e maaniheb' chi ruheb' li ani yaaleb' re sa' xb'een li toj kok', jo' aj wi' sa' xb'eeneb' li kok' ixq.

Tento xtawb'al ru naq li ilok kok'al ka'aj wi' sa' ruq' junaq li nimla poyanam naru nawan ut maa'ani chik naru nataqlan sa' xb'een, xb'aan naq loq' li aatin sumemb'il wi', k'a'aj wi' naru xq'axtasinkil sa' ruq' jalan naq t-alaaq sa' xch'ool hab'an moko re ta chi junelik.

Ink'a' naru nake'k'e' chi ilok kok'al eb' li poyanam jo naxye sa' li xchaq'rab'il li Tiikil wank, sa' eb' li raqal 314, 315 ut sa' 316 naxye joq'e naru xmaq'b'al li kok'al chi ruheb'.

Wi' na'ajman xtz'ilb'al rix k'a' ru li ilok k'ok'al, naru naqak'e reetal naq chi xjunil li tuqub'anb'il chaq'rab' wankatqeb' sa' li junjunq chi tenamit,

naxye naq ha'an tz'aqal jun li chaab'il na'leb' kitikla xb'aanunkil re xkolb'aleb' rix li kok'al maji nake'tz'aqlok xchihab' ut maak'a'eb' chi ru li xna'xyuwa', jo' ajwi' li nake'xpatz' chi ru chaq'rab' naq naru nake'kanab'aak chi xb'aanunkil li k'a're ru ka'ajwi' re ning; ut eb' li ak xe'tza'qlok xchihab' hab'an ink'a' nake'ril rib' xjunes xb'aan junaq li yajel malaj rahilal sa' xyo'lajik jo'eb' li mem, li mutz', ut li ink'a' tuqtu xjolomeb'.

Li xk'aak'alenkil li kok'al oxib' paay ru; jun ha'an Wan chi tz'iib'anb'il, malaj naraj naxye naq na'no chi tz'iib'anb'il reetalil chi ru chaq'rab', re naq joq'e tkamaq li ani yaal re sa' xb'een, sa' junpaat tnumeq' sa' ruq' laj ilol re; li jun chik ha'an li yal ch'olch'o xb'aanunkil, ha'in naraj naxye naq maak'a' junaq reetalil li tz'iib'anb'il, sa' xb'eeneb' li yuwa'chinb'ej ut li na'chinb'ej nakana xb'aanunkil li k'anjel re riib'aleb' li kok'al, naru aj wi' naq sa' xb'eeneb' li asb'ej, ut li rox ha'an li yal q'axtesinb'il, naraj naxye naq maak'a' juna xhuhul, malaj mak'a' junaq li rech'alal, tento naq laj raqol chaq'rab' nayehok re b'ar ut ani aj ik'in nake'kana li kok'al.

K'a' ru naxye li Xchaq'rab'il li Tiikil Wank sa' li tenamit Watemaal.

Naru naqak'e reetal li nake'xch'olob' sa' li xchaq'rab'il li xninqal ru tenamit, jo' eb' laj Romano, sa' li qachaq'rab' laa'o laj Watemaal, li Xchaq'rab'il li Tiikil Wank sa' eb' li raqal 296, 297 ut 298

naxjultika li k'aak'alenk kok'al chi tz'iib'amb'il reetalil, sa' li raqal 299, naxjultika li k'aak'alenk kok'al chi yal ch'olch'o xb'aanunkil, ut sa' li 300 naxjultika li k'aak'alenk kok'al chi yal q'axtesinb'il xb'aan laj raqol chaq'rab', malaj chi ru chaq'rab'.

Li aajel ru xnawb'al ha'an naq li xk'aak'alenkil li kok'al chi ak tz'iib'amb'il chaq resil chi junxilaq, jawal nim wi chik xwankil sa' xb'een li wiib' chik, li nayehok re naq yal ch'olch'o xb'aanunkil ut li yal naxq'axtesi li chaq'rab', sa' li raqal 302, re li Xchaq'rab'il li Tiikil Wank, naxye naq: "wi' ta raj junaq li poyanam yo xk'aak'alenkil junaq li al yal q'axtasinb'il xb'aan li chaq'rab', ut nawulak chik junaq ak wan chaq chi tz'iib'amb'il reetalil rik'in naq kanab'amb'il ha'an chi ilok re, tento naq sa' junpaat tnunsimanq sa' ruq' ".

Re naq naru kanaak chi xk'aak'alenkil junaq li ak tz'aqlojenaq xchihab', tento naq t-ilmanq ma wankeb' li na'leb' ha'in:

- Naq ink'a' kanab'amb'ilaq xb'aan li chaq'rab' chi xb'aanunkil li naraj jo' ak nim.
- Naq maak'a'aq xna'xyuwa'.

Li Xchaq'rab'il li Tiikil Wank naxye sa' li raqal 293 naq li maji' natz'aqlok xhab' ut maa'ani chik li xna'xyuwa', tento naq tkanaaq rub'el roq ruq' li ani tk'aak'alenq re ut ani tk'aak'aleenq re li k'a' ru re; jo'kan aj wi' li ani ink'a' jultik re, maak'a' naxye wi' ak xtz'aqlok xhab'.

Laj ilok kok'al kanab'anb'il sa' xb'een rilb'al li toj kok'eb' hab'an yeeb'il xb'aan laj raqol aatin naq naru nake'xb'aanu li k'a're ru nake'raj; naxye li chaq'rab' naq tento xk'eeb'al sa' aji li te'xye li jun suumal, li na'b'ejyuwab'ej, li alalb'ej asb'ejeb', ut li yuwa'chinb'ej.

Wan jun chik laj ilol kok'al.

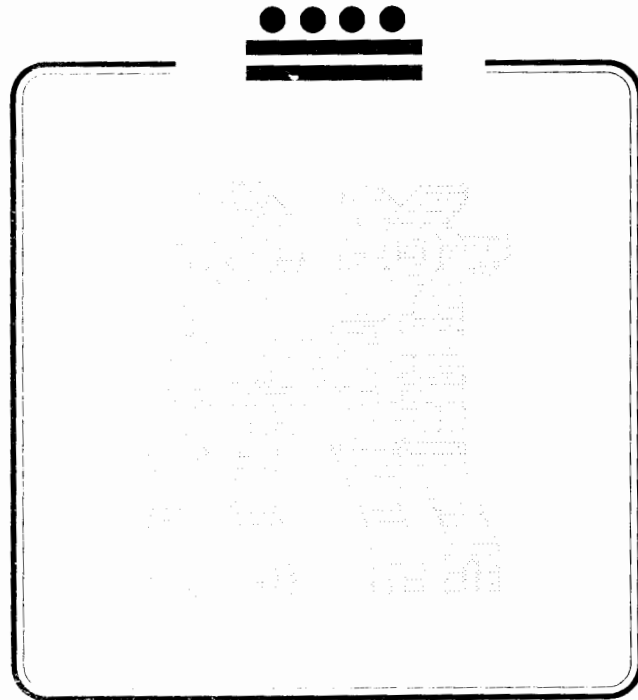
Wan aj wi' laj ilol kok'al xaqab'anb'il xb'aan laj raqol chaq'rab' naq wan junaq, malaj kiib'aaq li yookeb' chi xsik'b'al reechaninkil junaq li kach'in jo' naxye li 268 ut 271 raqal li Xchaq'rab'il li. Tiikil wank.

Hab'an li jo'k'ihal nake'wan jun ch'uutaq li kok'al chi ru re li tzolok, teneb'anb'il sa' xb'eeneb' rilb'al chalen sa' xtiklajik toj sa' roso'jik li junjung chi poyanam. Sa' xk'ab'a' ha'an maa'ani naru nanumta sa' xb'een li ak yookeb' chi k'anjelak.

K'ANJEL

- K'a' ru nakataw ru chi rix li ilok kok'al.
- .. Aniheb' li kok'al tento xtenq'ankileb'.
- ... K'a' ru naxye li chaq'rab' chi rix li rilb'al li kok'al.
- Ma nak'ulman li na'leb' a'in sa' li na'ajej wankat wi'.
- Wi' wankeb' li kok'al ra nake'xk'ul wankat wi', k'a' ru nakatenq'aheb' wi'.

**Li tuqtuukil usilal ut eb'
li aatinob'aal**

LI TUQTUUKIL USILAL UT EB' LI AATINOB'AAL

K'a' ru xk'ul li qaatinob'aai
ma xsach ta b'i' chi junajwa
ma xsach ta b'i' chi junil
malaj xsach chaq sa' roqtaq'a naq xoo'eelelik
ma xkam ta b'i' rechb'eeneb' li komon
ma xcha'le ta b'i' rib' jo' li b'aaq sa' pim
malaj xko chi roq ha' rechb'eeneb' li kamenaq
ma x'el ta b'i' xch'ool sa' ruq' laj rahob'tesinel
ma xkute' ta b'i' sa' komon jul
malaj x'aanilasiiik ut xooxkanab' chi mem
ma ink'a' ta b'i' naqataw ru naq nakoo'aatinak
ma nimla maak ta b'i' li aatinak
k'a' put ru xk'ul li qaatinob'aal chi jo'kanan.

Juan Tzok

Arin Watemaal, ak junxil nakoo'ok chi xyo'ooninkil naq tqataw li Tuqtuukil Usilal, jo' naq nayoo'onimank li hab'al q'e, jo' li relik chaq li saq'e wulaj wulaj, jo' li xyo'lajik junaq li k'uula'al, jwal anchaleb' wi' chik xch'ooleb' chi eeb'enink li xe'eeek'ank ut nake'yu'amiink re li xnimal ru rahilal nak'ulman sa' qasutam. Hab'an wankeb' li poyanam nake'rataw naq ink'a' twulaq li tuqtuukil usilal, xb'aan naq sa nake'ril li ch'e'ok ib' ut nake'ch'iich'i'o' naq nake'rab'i, tzaqal toj te'raj naq yooq xaq li rahilal sa' xb'eeneb' laj ralch'och', tiik ink'a' nake'xtaw ru xyaalal chan ru naq wan li qatenamit.

Sa' x'ab'a' li na'leb' ha'in, chi xjunil li xmolamil aj maay tento naq tk'e xch'ool chi xwaklesinkil li xk'ulub', jo'k'ihal muxb'il chaq chalen o'k'aal xkab'

oq'ob' chi hab' chaq anaqwan, jo' chan ru yo chaq xk'ulb'al li aatinob'aal maay sa' ruq chi junil li rahilal nachal sa' xb'een yal re xsachb'al; ha'in natikla rik'in li xminb'al roksinkil li jalanil aatinob'aal sa' eb' li puktasib'aal aatin, jo' li chaq'rab' xtaql li awab'ej, li minok jalanil na'leb' napo'ok ch'ool, li jalok paab'aal, li roksinkileb' li ch'ajom ut li tuj'ixq sa' li junjung chi na'ajej re xtzolb'al jalanil na'leb', toja' re naq wan aj wi' li xsachb'aleb' xyu'am laj ralch'och' sa' xk'ab'a' li xsik'b'aleb' laj rub'el pim naq nake'xye.

Li xningal ru rahilal nachal sa' xb'een li qaatinob'aal naru naqak'e reetal sa' xtusulal li tzolok k'uub'anb'il sa' xk'a'uxleb' aj kaxlanwinq; sa' li puktasib'aal aatin nuntajenaq li esil napo'ok ch'ool; li hu, tasal hu ut eb' li chaq'rab' wankeb' sa' kaxlan aatin ut kuutunb'ileb' xb'aan li Xnimal Xhuhil Chaq'rab' ut li Xchaq'rab'il xtojb'al maak, b'ar wi' natz'eqtanaak ut maak'a na'aje' wi' xk'ub'el xwanjik li xtenamiteb' aj ralch'och'; chi xjunil ha'in naroksi xyajel li qaatinob'aal maay, naq nake'xyal xq'e chi xmuxb'al ut xkanab'ankil chi ixb'ej; ha'in nakeril junqaq laj ralch'och' naq nake'xk'a'uxla naq maak'a' nake'ok wi' xb'aan naq yal sa' raatinob'aal nake'aatinak, li muxek' ha'in natawman b'i' naq na'uxk wulak sa'eb' li na'ajej wankeb' chi ru li awab'ej, sa' li loq'ok ut k'ayink, sa' li ok chi k'anjelak, sa'eb' li xokleb'aal tumin, sa'eb' li b'eeleb'aal ch'iich', junes kaxlan aatin na'oksiman.

Wi' naqatz'il rix chi timil, naru naqak'e reetal naq li aatinob'aal ha'an jwal nim xwankil ut ha'an tz'aqal nakutuk re naq tz'aqal aj ralch'och' junaq, jo'kan naq wan jun li na'leb' naxye "wi' junaq li tenamit nasach li raatinob'aal, nasach li xwanjik", ha'in naraj naxye naq li poyanam naxsach li raatinob'aal, moko naxnaw ta chik b'ar chalenag ut chanchan yal napamamnak aj chik sa' xb'een ha', yalaq b'ar aj chik nakoxireek'a rib' naq nakute' xb'aan li naxq'axtas wi' rib'. Tiik naxkanab' rib' chi b'atz'unleek xb'aan li jalanil na'leb' nasachok re li aatinob'aal maay.

Li poyanam nake'k'uluk re ha'in, k'ajo' tz'aqal xrahil wankeb' wi', jo' nake'xk'ul li qasqiitz'in nake'xtaw b'ayaq li kaxlan aatin ut ak sa' junpaat nake'xmuq naq aj ralch'ocheb' ut moko nake'jata ta li rilob'aaleb'; wankeb' chik nake'numta xtzolb'al ut nake'xye naq "maak'a'eb' chik tz'aqal aj maay, chi qajunilo yuhinb'il aj chik qakik'el", "jun aj chik qu, laa'o aj Watemaal" chankeb'. Li yajel ha'in na'ok sa' xch'ooleb' ut mare xmaak xxiweb' malaj xxutaaneb' nake'xyoob' li naleb' chi rix li ak'ob'resiik xb'aan li yuhiik. Ink'a' nake'xtaw chan raj ru te'k'uleq' sa' xyanqeb' li sa' nake'ile'. Hab'an yal qaxutaan nake'xk'ut, nake'xsik' rib' rik'in li qanaleb', nake'xxaab'a li qawanjik ut yal maak'a' nake'kana wi', xb'aan naq ink'a' nake'k'ule' sa' xyaanqeb' li jun siir, nake'xmuq li xna'leb'eb' yal re naq ink'a' te'tz'eqtanaaq.

Anaqwan rik'in li k'ila sumna'leb' xxaqli re xtawb'al li Tuqtuukil usilal. x'ok chi jalaak li wank, li xyehomeb' li qaxe' qatoon sa' li Chilam B'alam ut li Poopol Hu, x'ok xk'utb'esinkil rib', hik'ek' re li kutan ut hulak re xkutankil li q'olok ut li yatz'ok. Hab'an moko xrage' ta rik'in li hu xe'xsume chaq, yal jun xxuk qak'aam b'arwi' eb' laj ralch'och' tento te'xtikib' li k'anjelak, yal jun xk'ub'el roqechal li k'anjel, b'arwi' txokrib' junaq li chaab'il k'anjel re komonil, b'arwi' twanq xnimal li okenk, chi tz'aqal re ru ut jo'qak'ulub'; b'ar wi' maak'a'aq chik chaq'rab' ut poyanam te'tz'eqtanaaq, jo' aj wi' li nake'numta raatin sa' xb'een li neb'a' ut naxtenq'a li chaab'il natojok; b'ar wi' li xb'eeresinkil na'leb' re li tz'aqonk, moko rehageb' ta kiib' oxib', rehaq b'an xk'anb'al qib' sa' aatin riik'ineb' li k'ila paay chi ch'uut wankatqeb' arin.

Jo'kan b'i' naq li Tuqtuukil Usilal naqaj sa' li qatenamit, ha'an jun tuqtuukil usilal jwal chaab'il, jun tuqtuukil usilal tz'aqal yaal, jun tuqtuukil usilal wanq xxe', jun tuqtuukil usilal li moko ka'ajta wi' chi ru hu wanq, jun tuqtuukil usilal li mak'a'aq xxiitinkil, jun tuqtuukil usilal li twulaq toj chi najt, junaq tuqtuukil usilal choq' reheb' chi xjunil ut moko tk'ayi ta rib' re li wan xtumin, jun tuqtuukil usilal li tkuy b'eek' toj sa'eb' li najtil k'aleb'aal, jun tuqtuukil usilal li tnaw chi junil li aatinob'aal, junaq tuqtuukil usilal li moko tkanab' ta rib' chi taqlaak xb'aan laj rahob'tesinel, jun tz'aqal li tuqtuukil usilal.

Naq sa chik toheril, naq tohexk'ulub'an chik sa' qaatinob'aal, tqak'e reetal naq oq chi wulak li tuqtuukil usilal sa' qayaanaq; hab'an re naq toxich'olaaq ru chi junil ha'in, aajel ru xtuqub'ankil ru ut xjalb'al nab'al paay li na'leb', sa' eb' li chaq'rab', sa' eb' li junjun chi k'anjel jo' li tzolok, li xb'eeresinkil li chaq'rab', ut wan chik xkomon. Naq ttaw xna'aj li qaatinob'aal, jo chan ru tz'aqal naqaj laj ralch'och', moko jo' ta te'xye jun ch'ina ch'uutaq laj k'ayinel re li qaatinob'aal, naq li qakok'ai te'ruuq chi tzolok ut aatinak yalaq b'ar sa' qaatinob'aal, re tqataw ru li k'aru na'uxk ut naye' chi qix, naq te'roxloq'i li qaatinob'aal yalaq b'ar, naq moko mimb'illaq ta chik qu chi xtzolb'al li kaxlan aatin re aatinak, naq chi qajunilo tqara qib' ut tqak'am qib' sa' usilal usta jalan jalanq li aatinob'aal, naru naqa ye naq yooqo xtawb'a li Tuqtuukil Usilal sa' qayaanaq.

Chi junil ha'in moko yal tqamaatani ta, ak ha'an b'an li truuchini li xkawilal xch'ooleb' chi junil laj ralch'och' li junxil nake'ok chi xyalb'al xq'e chi patz'ok ut chi xkuyb'al li yalok ix nachal re qasachb'al, li jo'kihal li nakoo'oken chi xwaklesinkil xch'ooleb' li qakomon, li ak xqakuy xq'axb'ateb' li xniqal ru ra'al ut li xniqal ru na'leb' nakoo'aaleek wi'. Jokaq naq ka'aj wi' rik'in xtz'aqonik ut xrahil xtiqob' li xmolam aj maay naru xpatz'b'al a'yaal li b'ar, naq te'roxloq'i ut te'xk'e xwankil li qaatinob'aal laa'o laj ralch'och'; tento b'i' naq too'okenq, tqawotz li qanawom re xwaklesinkil li qatenamit.

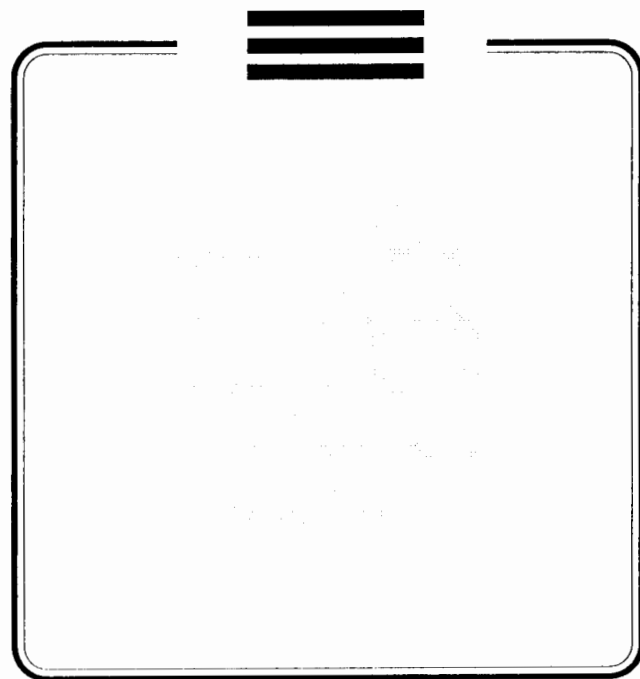

Ut jun li b'e ha'an xtikib'ankil li tz'lib'ak sa' qatinob'aal re xk'eeb'al chi nawek' li qak'a'uxl ut li qanawom, re aj wi' naq toxisachq li qaxiw ut li xutaan; k'a'j wi' chi kama'in tooruug chi xkochob'ankil roqechal junaq li nimla tenamit b'arwi' maak'a'aq li tz'eeqtanaank ut li xik' ilok ib' sa' xk'ab'a' li aatinob'aal, li na'leb' ut li molamil.

K'ANJEL

- Ma naru naka'seeraq'i b'a'yaq k'a' ru nakataw ru chi rix li xwanjik junaq li tenamit.
- Tz'iib'a li rajlil li chaq'rab' wan sa' Xnimal Xhuhil li Chaq'rab' ut sa' li Xchaq'rab'il xtojb'al maak b'ar wi' naxye naq ha'an li kaxlan aatin li wan sa' chaq'rab'.
- Ma nakak'a'uxla naq rik'in li xsumenkil li Tuqtuukil Usilal traqeq' li rahilal sa' xb'eeneb' laj ralch'och'.
- Laa'at aj tzolonel, k'a' ru naru nakat-oken wi' re naq ink'a' chik tk'ulmanq li rahil tz'iib'anb'il xawil.
- Chan ru naq nakak'a'uxla naq li xmolamii aj maay tkanab' xk'ulb'al li tz'eqtanaak.

Li loq'laj ch'och'

LI LOQ'LAJ CH'OCH'

At Qaawa' Tzuultaq'a,
Xch'oolat Choxa, Xch'oolat Ch'och',
Laa'at nakat-ilok, nakatka'yan qe,
We'ko laa'watal laak'ajol, chawe, chawu.
Chak'ul anaqwan li qasi, qamaatan,
Re taxaq naq chi wanq li qawa quk'a'.
Re naq ink'a' chi qil li ra.
Re naq chi qataw xsahil ru li kutan.

Juan Tzok

Anaqwan sa' li tenamit wanko wi', junes chi rix li ch'och' jwal nawanje' li aatinak, li tz'ilok ut weeh'ok ib'; wankeb' tana li ink'a' us nake'xye, wankeb' li nake'xtaw xjyal chi us, hab'an li relik chi yaal ha'an naq naab'al li ch'a'jkilal natawman chi rix li loq'laj ch'och'. Naq kek'ulun laj kaxlan winq aka' li ch'och' keril ut ke'xchaj re xb'aan sachik xch'ooleb' ut xlub'ik li xtib'ileb'; sa' xk'ab'a' chi junil ha'in, ink'a' nake'nume' b'a'yaq sa' li xmajelal li xk'a'uxleb' naq wan li na'ajej tole'xtaw. Ink'a' nake'xnaw naq sa' xka'yab'aaleb' wankeb' ut okeb' re xtawb'al k'ila paay chi xningal tenamit aj ralch'och', li wankeb' xningal ru xna'leb'eb' ut ak yookeb' chi xtawb'al xjyal li xwaklesinkil rib'eb' rik'in li xb'ihomal li xb'aanuhomeb'. Sa' xyanqeb' li tenamit ha'in, li ch'och' moko sachb'a ch'oolej ta rilb'al, xb'aan naq ha'an b'an jun xyu'aminkil li wank sa' tuqtuukil usilal li tzuultaq'a.

Hab'an sa' eb' chik li kutan anaqwan toj maji' natawmanx xyaalal k'a' ru tz'aqal xjyal, wan

nake'yehok re naq li ch'och' ha'an yal re awk ut xsik'b'al li tumin, wan chik nake'yehok re naq ha'an tz'aqal li aajel ru re xq'axb'al li kutan junjunq, xb'aan naq wi' maak'a' li ch'och' moko naru ta li wank. Toj naab'aleb' li komon nake'xokok re li najter na'leb' chi rix naq li ch'och' ha'an Loq' tz'aqal, xb'aan naq ha'an li nak'ehok re li qakutan; ut toj nake'xjultika xk'eeb'al xloq'al li wank chi ru li loq'laj Tzuultaq'a jo' jun ralal xk'ajol.

Li loq'laj ch'och' b'i' ha'an tz'aqal li qana' qayuwa', xb'aan naq ha'an nak'ehok re li qawa quk'a', qab'an, qamuheb'aal ut chi junil k'a're ru li aajel ru re xtawb'al li xsahil xch'ool li winq ut li ixq jo jun li alal k'ajolb'ej. Ha'in naraj naxye naq li ch'och' ha'an jun roqechal li xk'ulub' li poyanam, jo' kanab'amb'il chaq xb'aaneb' li qaxe' qatoon aj ralch'och'; hab'an toj maji' nakeraj nake'xk'e chi ruheb' li xyaalal li loq'laj ch'och' choq' re junaq li komonil tenamit.

Li ch'och' sa' xk'a'uxl laj ralch'och'.

Chi xjunil ha'in naraj naxye naq laj ralch'och' moko ka'aj ta wi' li rawb'al xtzakemj naxb'aanu chi ru, re xch'oolaninkil li xkomoneb', wan b'an jun chik li xyaalal ut ha'an li xkawilal li xpaab'al rik'in li loq'laj ch'och' b'ar wi' natz'aaman ut namayejak chi ru li Qaawa' Tzuultaq'a jo' jun xna' xyuwa' sa' xk'ab'a' li naxtaw ut naxk'ul rik'in. Arin nak'eeman reetal naq li ch'och', wan jalan xyaalal chi ru laj

rach'och', xb'aan naq rik'in naxkawub'resi li xch'ool ut li xwanjik, kama' ke'xb'aanu chaq eb' li qaxe'qatoon aj Maay naq nake'xye naq li poyanam ink'a' naru nawan chi sa' wi' ink'a' wan sa' aatin rik'in li loq'laj ch'och', jo'kan aj wi' li ch'och' toj reetal naq naraj twanq laj ilol re, re naq ttz'aqloq ru li xyu'am. Xb'aan naq eb' laj ralch'och' naxnaw wank sa' sum aatin rik'in ut ink'a' naru nanumta sa' xb'een, xb'aan naq ha'an yal jun ralal xk'ajol.

Li na'leb' nake'xb'aanu li xmolamil laj ralch'och' chi rix li xk'atb'al li ruutz'u'ujeb' chi ru li loqlaj ch'och', ha'an tz'aqal jun li xnimal ru xk'ulub'eb'; naraj naxye naq joq'e nake'maq'e li xna'aj chi ruheb', yookeb' chi muxek' li xk'ulub' ha'in ut yookeb' chi sachek' li xwanjik.

Li chaq'rab' ut chanru naq wan li ch'och' sa' qayaanq.

Li k'ulub' chi rix li loq'laj ch'och', ha'an jun li k'ulub'ej relik chi yaal ut ak re chaq chi kama'an, xb'aan naq sa' xk'a'uxl laj ralch'och' maak'a' junaq xmaril ut li nub'aajl, xb'aan naq junaq li winq ink'a' naru nasutqi choq aj eechal re, yal ha'an b'an jun li ralal xk'ajol, aj k'anjel chi ru. Hab'an chi xjunil li na'leb' ha'in, kikute' chi najt xb'aan naq ke'k'ulun eb' laj kaxlan winq sa' qayaanq, ke'xmin li na'leb' wan sa' li xchaq'rab'eb', b'ar wi' naxye naq tento twanq xhuhul ut xtz'iib'ankil chi ru chaq'rab' li

ch'och' junjunq, sa' xk'ab'a' naq naab'al li na'ajej ke'xmaq' ut ke'xchap cho'q reheb', ha'in b'i' kijalok re li najteril naleb', ut chi kama'in kikana sa' ruq'eb' chi junil li ch'och' ut ke'xk'ut reechaninkil li na'ajej.

Chalen chaq q'e kutan, xtiklajik li k'ila ch'a'ajkilal chi rix li loq'laj ch'och'; naab'aleb' laj k'alom ut aj k'anjel tz'aatz'ookeb' sa' xchamal li neb'a'il xb'aan naq maak'a'eb' li xna'aj. Sa' xk'ab'a' ha'in, tento naq nake'xik chi k'anjelak jo' to' sa'eb' li junjunq chi xningal ru ch'och' nake'raw wi' li kape ut li tz'i'. Wankeb' chik xloq'omeb' jun ch'ina siiraq li xna'ajeb', hab'an moko k'i ta ut maak'a' na'el chi ru xb'aan naq moko us ta, jwal ra wi' chik nake'ril xb'aan naq b'ab'ay aj wi' li naruuchini li rawimqeb' ut chi jo'kan moko tento ta nake'toje' chi ru sa'eb' li k'ayib'aal, xb'aan naq li naab'al nake'raw, naab'al na'el chi ruheb' chi ru li chaab'il ch'och', chi jo'kan kub'enaq nake'k'ayin chi ruheb'.

Naab'aleb' li molam yookeb' chi yo'laak anaqwan sa' xk'ab'a' chi junil li rahilal ha'in, aran nake'tz'aqon laj ralch'och' ut laj k'alom wankatqeb' yalaq b'ar, re xpatz'b'al naq chi k'eeman xloq'al ut chi paab'aman li naxye li chaq'rab' chi rix li k'ulub'ej kanab'amb'il sa' xb'een li ch'och', re xsik'b'al xyaalal chanru te'jek'eq' jun miinaq li xna'ajeb' jo chan ru naxye li Xnimal Xhuhil Xchaq'rab' li Tenamit, chi rix li rusil li ch'och' cho'q reheb' li komonil; re naq te'k'eq' xhuhul li ak wankeb' reheb', re naq junqtaq'eet te'tz'aq chi ruheb' li jalan ut re naq te'k'uteq chi ru chan ru tz'aqal xtawb'al xk'anjelankil

li xna'ajeb' re naq chaab'il li rawinq taad'elq ut
chaab'ilaq li xtz'aaq naq te'xk'ayi, xb'aan naq ka'aj
wi' chi kama'in sa te'xnumsi li kutan junjunq.

K'ANJEL

- Ma nakanaw aniheb' li molam nake'k'ajelak chi rix li ch'a'ajkilal chi rix ch'och'.
- Yiib' junaq reetalil li ch'och' re li teep wankat wi' chaq ut tak'utb'esi b'ar wan li tenamit ut eb' li k'aleb'aal.
- Chatxikaq chi raatinankileb' li xcheekelal laak'aleb'aal ut chatz'iib'a aniheb' li xb'een wa kewan aran junxil q'e kutan, joq'e tz'aqal ut anihatqeb' li naxsume wi' chaq rib' li na'ajej ha'an. Jun chik, ma naru raj taaye qe ma laa'at xkomoneb' li xe'wan chaq junxil aran.
- K'a' ru nakak'a'uxla chi rix li neb'a'il, ma sa' xk'ab'a' naq maak'a' li ch'och' naq nakak'a'uxla.
- K'a' ru raj ru tento xb'aanunkil re naq chaab'il li awimj t-elq ut chaab'ilaq raj li xtz'aq te'xtaw rik'in li na'el sa' li na'ajej ha'an.

Lic. Gabriel Medrano Valenzuela
Rector

Licda. Guillermina Herrera Peña
Vicerrectora General

Dr. Charles Joseph Beirne, SJ.
Vicerrector Académico

Instituto de Lingüística
Universidad Rafael Landívar
Guatemala, 1997.